

Ks. Piotr Wiśniewski

ŚPIEWY *MANDATUM*
W POLSKICH DRUKACH
MUZYCZNO-LITURGICZNYCH
XVII WIEKU

Wydawnictwo
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa 2008

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa 2008

Projekt okładki: *Stanisław Stosiek*

ISBN 978 – 83 – 7072 – 513 – 6

Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
01-815 Warszawa, ul. Dewajtis 5, tel. (0-22) 561-89-23; fax (0-22) 561-89-11
e-mail: wydawnictwo@uksw.edu.pl
www.wydawnictwo.uksw.edu.pl

Skład tekstu, druk i oprawa:
Oficyna Drukarska
ul. Sokołowska 12 a, 01-142 Warszawa
e-mail: info@oficyna-drukarska.pl
www.oficyna-drukarska.pl

PRZEDMOWA

Zainicjowane po II wojnie światowej przez ks. Hieronima Feichta studia nad chorałem gregoriańskim w Polsce, w pierwszej fazie objęty szczęśliwie ocalałe z pożogi wojennej rękopiśmienne graduaty przechowywane w różnych archiwach i bibliotekach na terenie całego kraju. Chorał zawarty w tych księgach dotyczył głównie okresu średniowiecza, które – można to śmiało powiedzieć – przetrwało w polskich manuskryptach aż do Soboru Trydenckiego.

W badaniach naukowych skrętnie omijano chorał potrydencki. Jest on zamieszczony przede wszystkim w drukach muzyczno-liturgicznych wydawanych w Krakowie w XVII w. przez Andrzeja Piotrkowczyka. Od jego to nazwiska ukuto termin *chorał piotrkowski*. Studia nad księgami piotrkowskimi rozpoczęto w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w latach 80-tych ubiegłego stulecia. Zaowocowały one rozprawą na temat graduatów piotrkowskich. Z natury rzeczy jednak praca ta nie mogła poruszyć wielu szczegółowych kwestii związanych z muzyką liturgiczną tego okresu.

Jedno z takich dotąd nie opracowanych zagadnień podejmuje ks. Piotr Wiśniewski, który koncentruje się na śpiewach związanych z obrzędem *Mandatum*. Autor, dysponujący niezwykłą pasją badawczą, przedstawił kolejno historię obrzędu, jego przebieg, bogatą paletę tekstów stanowiących podstawę śpiewu, wreszcie zajął się stroną muzyczną. W ten sposób powstała bardzo interesująca monografia wielkoczwartkowego obrzędu umywania nóg. Rzuca ona światło nie tylko na same śpiewy, ale wyjaśnia także znaczenie ceremonii oraz w pewnej mierze podaje w wątpliwość istniejące przekonanie, że po Soborze Trydenckim nastąpiła ścisła unifikacja liturgii nie dopuszczająca żadnych wariantów. Na uwagę zasługuje także odkrycie nieznanego dotąd w polskiej literaturze przedmiotu śpiewu *Ubi caritas*. Wymienione osiągnięcia każą polecić studia nad *Mandatum* nie tylko muzykologom-choralistom, ale także historykom liturgii w Polsce.

Wyrażam nadzieję, że cenna praca ks. Wiśniewskiego stanie się zwiastunem następnych, równie dobrze udokumentowanych i wnikliwie przeprowadzonych rozpraw na temat chorału piotrkowskiego, który jest chlubnym świadectwem polskiej religijnej kultury muzycznej.

Ks. Ireneusz Pawlak

*Mandatum novum do vobis,
ut diligatis invicem, sicut dilexi vos.*
(J 13, 34)

WSTĘP

„Odbywające się zgodnie z tradycją umycie nóg wybranym mężczyznom oznacza służbę i miłość Chrystusa, który przyszedł nie po to, aby Mu służono, lecz aby służyć. Wypada tę tradycję zachować i wyjaśnić właściwy jej sens”¹.

Tematyka związana ze śpiewami *Mandatum* w Graduałach Piotrkowskich nie została do tej pory oddzielnie przebadana. Spośród wielu opracowanych tematów obrzęd umycia nóg zajmuje właściwie miejsce marginesowe. Nie poświęcono mu - jak dotąd - wiele miejsca w literaturze polskiej. Żaden z badaczy nie podjął się monograficznego opisu tego zagadnienia. Dostępne opracowania ograniczają się z reguły do podania jego genezy, tekstów i kilku wskazań wykonawczych. Najczęściej jednak sygnalizują potrzebę szerszego i fachowego omówienia tego zagadnienia. Wydaje się, iż nadrzędną przeszkodą, na którą natrafiają badacze tematu, jest znikomość dokumentacji.

Więcej miejsca temu zagadnieniu poświęca literatura zachodnia, zwłaszcza niemiecka² i francuska³, ujmując jednak temat bardziej historycznie, bez przeprowadzania wnikliwszych analiz muzykologicznych. Najbardziej całościową rozprawą jest monografia niemieckiego badacza, Thomasa Schäfera z 1956 r.⁴, traktująca temat w sposób kompleksowy.

Prace badawcze nad *Mandatum* można prowadzić wielopłaszczyznowo: w aspekcie obrzędowo-liturgicznym, teatralnym i muzycznym. Wymaga tego złożoność obrzędu, który zawiera szereg elementów dramatycznych. Tego typu studium zapoczątkował Julian Lewański, publikując teksty dramatyzacji liturgicznych⁵.

¹ LOPSP n. 51.

² D. Stiefenhofer. *Die liturgische Fußwaschung am Gründonnerstag in der abendländischen Kirche*. W: *Festgabe Alois Knöpfler zur vollendung des 70. Lebensjahres*. Red. H.M. Gietl i G. Pfeilschifter. Freiburg 1917.

³ É. Cothenet. Hasło: *Lavement des pieds*. Catholicisme. T. VII. Red. G. Jacquemet. Paris 1969 s. 92-95; P.M. Gy. *Les origines liturgiques du lavement des pieds*. LMD 49: 1954 s. 50-53; A. Malvy. Hasło: *Lavement des pieds*. DThC T. IX szp. 15-36.

⁴ T. Schäfer. *Die Fusswaschung im monastischen Brauchtum und in der lateinischen Liturgie*. TA 1: 1956 z. 47.

⁵ J. Lewański. *Dramat i dramatyzacje liturgiczne w średniowieczu polskim*. MMAe T. I s. 96-174.

Bardzo ważnym wydarzeniem w życiu Kościoła był Sobór Trydencki. Jakkolwiek nie przeprowadził on reformy liturgicznej, to jednak wytyczył jej cel, którym miało być ujednoczenie obrzędów liturgicznych. W Polsce postanowienia Trydentu zostały przyjęte najpierw przez Króla i senat w 1564 r., a w 1577 r. na synodzie prowincjonalnym w Piotrkowie zaakceptował je także episkopat⁶. Uchwały synodalne na wiele lat normowały życie liturgiczne Kościoła w Polsce. Przyjęcie posoborowych ksiąg liturgicznych nie było łatwym przedsięwzięciem. Wymagało to zarówno ich adaptacji do zwyczajów lokalnych, jak również uzupełnienia istniejących braków w dawnych księgach liturgicznych. Wydawanie nowych ksiąg zlecono oficynie drukarza krakowskiego Andrzeja Piotrkowczyka, uznając go wydawcą kościelnym⁷. W związku z tym, iż najważniejsze księgi zawierające chorał gregoriański: antyfonarz, graduał i rytuał wyszły z tej właśnie drukarni, nazwano je piotrkowskimi, a zawarty w nich chorał - chorałem piotrkowskim⁸. Piotrkowczyk redagując księgi chorałowe uwzględnił jednocześnie rodzimą tradycję funkcjonującą w Polsce, co nie kłóciło się z orzeczeniami Soboru, zezwalającymi na zachowanie w nich zwyczajów starszych niż dwustuletnie. Graduały Piotrkowskie, przejmując śpiewy kodeksów krakowskich, odrzuciły wersję medycejską zachowując jego autentyczną postać⁹.

Podjęty przez nas temat *Mandatum* dotyczy wyłącznie gradułów, ksiąg zawierających m. in. chorał tej liturgii.

Studia nad fenomenem chorału piotrkowskiego mają już swoją historię. Zostały zainicjowane w końcu lat osiemdziesiątych przez Ireneusza Pawlaka¹⁰. Niniejsza praca jest kontynuacją tych badań w zakresie śpiewów towarzyszących obrzędowi umycia nóg w liturgii Wielkiego Czwartku. Zamierzeniem autora jest scharakteryzowanie obrzędów oraz śpiewów towarzyszących ceremonii *Mandatum* i wyprowadzenie właściwych wniosków.

Podstawę źródłową do studiów nad *Mandatum* w księgach piotrkowskich stanowią będą dwa wydania gradułów, zawierające obrzęd umycia stóp: edycja z 1629 r., dedykowana arcybiskupowi gnieźnieńskiemu J. Wężykowi¹¹ oraz z 1651 r., poświęcona prymasowi M. Łubieńskiemu¹². Obydwa kodeksy zawiera-

⁶ I. P a w l a k . *Graduały piotrkowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego w Polsce po Soborze Trydenckim*. Lublin 1988 s. 13 nn.

⁷ Tamże s. 60.

⁸ Tamże s. 7.

⁹ A. L e l e Ń . *Religijna kultura muzyczna Mazowsza Płockiego (1864-1918)*. Płock 2001 s. 93.

¹⁰ P a w l a k . *Graduały piotrkowskie*, dz. cyt. s. 7.

¹¹ *Graduale Romanum*. Cracoviae 1629. BUWar sygn. 4g.18.1.1 s. 179-183.

¹² *Graduale Romanum*. Cracoviae 1651. BKUL sygn. XVII 1400 s. 179-183.

ją identyczny układ śpiewów: *ordinarium missae, proprium missae, commune sanctorum, missae votivae, index, sequentiae*.

Tekstów melodii *Mandatum* brakuje w uprzednio wydanych Graduałach Piotrkowskich z 1600 i 1614 r. W *Rituale Sacramentorum* z 1631 r. podano jedynie następującą uwagę: *Observetur circa istam caeremoniam forma in Missali Romano praescripta*¹³.

Aby uczynić zadość sformułowanej wyżej problematyce badawczej, należało zgromadzić odpowiednią liczbę źródeł porównawczych, które dokumentowałyby zagadnienia dotyczące *Mandatum*. W tym celu zostaną wykorzystane wybrane księgi diecezjalne i zakonne, zawierające interesujące nas teksty i śpiewy. Zebrane materiały źródłowe obejmują okres od XII do XXI wieku. Tego typu panorama pozwoli uzyskać w miarę pełny obraz ewolucji omawianego obrzędu oraz pokazać korzenie badanych śpiewów.

Materiał badawczy, którym dysponujemy, wyznaczył czteroczęściową budowę pracy. W rozdziale pierwszym zarysowana zostanie geneza, kontekst historyczny i rozwój *Mandatum* oraz jego związek z dramatem liturgicznym. W związku z tym najpierw omówione zostaną zwyczaje starożytne, następnie obecność obrzędu w liturgii chrzcielnej, jego kształt w klasztorach oraz w liturgii Wielkiego Czwartku. W rozdziale drugim omówimy funkcje uczestników obrzędu oraz przedstawimy jego zasadniczy schemat. Rozdział trzeci poświęcony będzie tekstom. W pierwszej jego części przeprowadzona zostanie analiza porównawcza tekstów, natomiast w drugiej wskażemy na miejsce ich pochodzenia. W rozdziale czwartym poddamy analizie muzycznej poszczególne śpiewy zamieszczone u Piotrkowczyka oraz porównamy je z melodiami innych wybranych kodeksów. Takie ujęcie tematu da możliwość próby odpowiedzi na wiele nierozstrzygniętych dotychczas kwestii, przede wszystkim pochodzenia zasobu śpiewów i dalszego ich rozwoju.

Przedstawiając zgromadzony materiał, posłużymy się dwiema metodami: historyczno-syntetyczną i analityczno-porównawczą. Dzięki pierwszej z nich - którą wykorzystamy głównie w rozdziale pierwszym, a także częściowo w drugim - zebrano wiadomości o pochodzeniu i rozwoju obrzędu. Natomiast przy pomocy drugiej, analityczno-syntetycznej w rozdziale trzecim i czwartym, dokonamy zestawienia i porównania melodii źródłowych z innymi edycjami, zawierającymi śpiewy *Mandatum*. Tego typu komparatystyka umożliwi uchwycenie istotnych podobieństw i różnic analizowanych utworów.

¹³ *Rituale Sacramentorum*. Cracoviae 1631. BSDL sygn. 8254 s. 111.

DE CAEREMONIAE HISTORIA

Tematykę niniejszego rozdziału stanowi rys historyczny wielkoczwartkowego obrzędu umycia nóg, zwanego *Mandatum*, jego geneza powstania i rozwój w ciągu wieków.

Zagadnienie to przedstawimy w porządku chronologicznym, począwszy od obmyć rytualnych w starożytności, poprzez liturgię chrzcielną, zwyczaj klasztorne aż do naszych czasów. Takie ujęcie tematu pozwoli osadzić *Mandatum* w konkretnej rzeczywistości.

Na końcu podejmiemy zagadnienie dramatu liturgicznego, który stanowił nieodłączną część omawianej ceremonii. Przedstawione zostaną jego początki, rozwój oraz wpływ na kulturę religijną ludu.

1. Geneza i rozwój obrzędu

Z początkiem IV w. zaczęły mnożyć się uroczystości upamiętniające poszczególne wydarzenia z życia i działalności Jezusa Chrystusa¹⁴. Chociaż obchody Wielkiego Czwartku sięgają starożytności, początkowo nie należały bezpośrednio do Misterium Paschalnego. Były dniem przygotowującym do świętowania Wigilii Paschalnej. Pierwotnie bowiem Święte Triduum było ograniczone do Wielkiego Piątku, Wielkiej Soboty oraz Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego. Dni te tworzyły razem jedno święto Chrystusa ukrzyżowanego, pogrzebanego i zmartwychwstałego. Wielki Czwartek dodano do obchodów Wielkiego Tygodnia dopiero około IV w.¹⁵ Obrzędy wielkoczwartkowe, takie jak: chrzest nawróconych, rozgrzeszenie penitentów, konsekracja olejów, wspomnienie ustanowienia Eucharystii, miały charakter radosny. Również od samego początku charakterystycznym obrzędem dla tego dnia było mycie nóg. Ryt ten był pamiątką przygotowania się Chrystusa do Ostatniej Wieczerzy¹⁶.

Coroczne obrzędy Wielkiego Czwartku są uroczystym przypomnieniem najstarszego obrzędu charakterystycznego dla tego dnia - umycia nóg, zwanego

¹⁴ J. Charytański. *Wieczera Pańska w życiu wspólnoty wiernych*. W: *Pascha nostrum*. Red. J. Charytański. Poznań 1966 s. 202.

¹⁵ Szerzej na ten temat pisze: W.J. O'Shea. Hasło: *Holy Thursday*. NCE T. VII s. 105-107.

¹⁶ H. Thurston. Hasło: *Holy Week*. TCE T. VII s. 435-438.

*Mandatum*¹⁷. Już dla Kościoła pierwotnego dniem zarezerwowanym dla kąpieeli oczyszczających był czwartek przed Wielkanocą. Potwierdzają to *Konstytucje egipskie*, *Kanony Hipolita* i św. Augustyna¹⁸.

Na podstawie literatury przedmiotu należy przypuszczać, iż początki tej ceremonii sięgają czasów wcześniejszych, przedchrześcijańskich. Historyczny proces ewolucyjny omawianego zagadnienia jest jednak mało wyraźny. Główną przyczynę należy upatrywać w tym, iż w ciągu dziejów zbyt mało uwagi przywiązywano do tych zwyczajów, które w przyszłości miały wpłynąć na rozwój obrzędu liturgicznego¹⁹.

Antyczna kultura śródziemnomorska знаła częste mycia nóg²⁰. Do zwyczajów ludzi zamieszkujących ziemię palestyńską należało wędrowanie boso lub w sandałach po zakurzonych drogach. Stąd też jedną z pierwszych czynności po wstąpieniu do gospody albo domu było mycie stóp²¹. Ryt ten należał nie tylko do głównych zasad gościnności, ale był także wyrazem wielkiego szacunku wobec przybyłego gościa²². Często tę posługę wykonywali niewolnicy²³. Jednakże szczytem uprzejmości ze strony gospodarza było osobiste zajęcie się gościem i umycie mu stóp²⁴. Ten zewnętrzny gest oznaczał od samego początku znak miłości zarówno wobec gości jak i nieprzyjaciół²⁵. Natomiast osobny przepis zobowiązywał kapłanów, by przed wejściem do świątyni umyli sobie nogi²⁶. Powszechnie zaś zwyczaj ten pielęgnowało się wieczorem, przed udaniem się na spoczynek. Do dobrego tonu należało, aby tę posługę żona czyniła swojemu mężowi a dzieci rodzicom. Zaniedbywanie higieny ciała, w tym także mycia stóp, było znakiem żałoby i pokuty²⁷.

Ten szczególny akt gościnności, pokory i miłości - głęboko zakorzeniony

¹⁷ H. Leclercq. Hasło: *Maundy Thursday*. TCE T. X s. 68; Por. W.J. O' Shea. Hasło: *Mandatum*. NCE T. IX s. 146; Hasło: *Mandatum*. PEMK s. 287.

¹⁸ H. Leclercq. Hasło: *Bains*. DACL T. II s. 79.

¹⁹ T. Schäfer. *Die Fusswaschung im monastischen Brauchtum und in der lateinischen Liturgie*. TA 1: 1956 z. 47 s. XI.

²⁰ Gy, dz. cyt. s. 51.

²¹ Malvy. DThC T. IX szp. 16.

²² Szereg świadectw mówiących o tym zwyczaju podaje Księga Rodzaju: 18,4; 24,32; 19,2 Wszystkie cytaty zaczerpnięto z: *Biblia Tysiąclecia*. Wyd. IV. Pallottinum. Poznań-Warszawa 1988.

²³ Cothenet, dz. cyt. s. 93.

²⁴ Malvy. DThC T. IX szp. 16.

²⁵ Szerzej na ten temat zob. Stiefenhofe r, dz. cyt. s. 325.

²⁶ Cothenet, dz. cyt. s. 93.

²⁷ Schäfer, dz. cyt. s. 59.

w mentalności ówczesnego człowieka - wybrał także Chrystus, nadając mu głęboki sens religijny²⁸. Św. Jan jest jedynym ewangelistą, który zarejestrował wydarzenie mycia nóg przez samego Chrystusa podczas Ostatniej Wieczerzy²⁹.

Zanim jednak ceremonia ta na stałe wpisała się do obchodów liturgicznych Wielkiego Czwartku, w ciągu wieków była praktykowana kolejno: w liturgii chrzcielnej, w zwyczajach klasztornych i wreszcie w liturgii Wielkiego Czwartku³⁰.

1.1. W liturgii chrzcielnej

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa sakramentu chrztu udzielano osobom dorosłym poprzez zanurzenie. Było jednak oczywiste, iż po jego dokonaniu nowo ochrzczony przed założeniem obuwia umywał sobie jeszcze stopy (por. J 13,10).

Pierwszym dokumentem, który wspomina o myciu nóg przy chrzcie, jest 48 kanon synodu w Elvira w Hiszpanii, z 309 r. Synod zabraniał jednocześnie mycia nóg nowo ochrzczonym przez ich krewnych wskazując, iż szafarzem obrzędu może być kapłan albo kleryk³¹.

Kolejne świadectwa mycia nóg po przyjęciu sakramentu chrztu znajdujemy u św. Ambrożego. W *De sacramentis* czytamy: „Wyszedłeś z sadzawki chrzcielnej. Wysłuchałeś czytania. Potem biskup - chociaż robią to również kapłani, ale zaczyna obrzęd biskup - potem to najwyższy kapłan, powtarzam, mając podwiązane szaty, umył ci nogi. Jaka w tym tkwi tajemnica? Słyszałeś przecież, że gdy Pan umył stopy innym uczniom, podszedł do Piotra”³².

²⁸ Więcej na ten temat pisze: M.É. Boismard. *Le lavement des pieds*. RB 71: 1964 s. 5-24; Zob. także: B. Arciszewski. *Wykład historyczny i moralny świąt, obrzędów, zwyczajów Kościoła Katolickiego*. Lwów 1852 s. 71; J. Falkowski. *Wielki Tydzień dla duchowego pożytku wszelkiego stanu*. Wilno 1829 s. 20-21.

²⁹ Zob. J 13, 1-17; „Po wypiciu pierwszego kielicha wina następowało umycie nóg. Izraelici przed uroczystą ucztą brali kąpiel. Apostołowie więc, przybywszy prawdopodobnie boso, zwyczajem biedniejszych warstw ludu, musieli zaspokoić potrzebę umycia nóg. Pan Jezus sam dopełnił tego obowiązku miłości i gościnności, i od niego przechodzi do duchownego zastosowania, o którym mowa u św. Jana”. A.J. Nowowiejski. *Msza Święta*. Cz. I. Płock 1993 s. 56.

³⁰ Ph. Rouillard. *Lavement des pieds. Liturgie*. Catholicisme, dz. cyt. s. 95-97.

³¹ „De baptizatis ut nihil accipiat clericus. Emendari placuit, ut hi qui baptizantur, ut fieri solebat, numos in concha non mittant, ne sacerdos quod gratis accepit pretio distrahere videatur. Neque pedes eorum lavandi sunt a sacerdotibus vel clericis”. Cyt. za: Schäfer, dz. cyt. s. 2.

³² A. Eckmann. *Liturgia i teologia chrztu św. Augustyna w Mediolanie*. VoxP 8: 1988 z. 14 s. 112.

Natomiast w drugim swoim dziele *De mysteriis* Ambroży nie omawia wyraźnie samego obrzędu, ale kładzie duży nacisk na jego znaczenie³³.

W obydwu dziełach św. Ambroży dokonuje swego rodzaju wyjaśnienia obrzędu pochrzcielnego i broni go przed krytykującymi, wskazując iż umywanie stóp jest nie tylko przejawem gościnności i pokory, ale stanowi także ryt oczyszczenia i uświęcenia. Nadając temu obrzędowi interpretację sakramentalną, Ambroży nie odrzucał moralnej: skłania on chrześcijanina do naśladowania miłości Chrystusa, sługi pokory³⁴.

Widzimy zatem, że ten bardzo prosty gest od samego początku stanowił zachętę do praktykowania jeszcze większej miłości Chrystusa.

O chrzcielnym umywaniu nóg informują nas również pisma św. Augustyna. O takiej praktyce traktuje jeden z jego listów, *Ad inquisitiones Januarii*³⁵. W piśmie tym nie znajdujemy żadnej wzmianki odnośnie do obrzędu mycia stóp w Wielki Czwartek. Wiele gmin północnoafrykańskich nie chciało wprowadzić tego rytu z powodu niebezpieczeństwa, iż byłoby ono postrzegane jako istotny element sakramentu chrztu. W związku z tym niektórzy wyeliminowali ten obrzęd, inni wyłączyli umywanie nóg z chrztu i przenieśli je na trzeci dzień oktawy wielkanocnej³⁶. Przeniesienie go bowiem na dzień Wielkiego Czwartku było

³³ „Ascendisti de fonte. Memento euangelicae lectionis. Et enim dominus noster Jesus in euangelio lauit pedes discipulis suis. Qando uenit ad Simonem Petrum et ait Petrus: *Non lauabis mihi pedes in aeternum, non aduertit mysterium et ideo ministerium recusauit, quod grauari serui humilitatem crederet si domini obsequium patienter admitteret*. Cui respondit dominus: *Si non lauero tibi pedes non habebis mecum partem*. Quo audito Petrus: *Domine, non tantum pedes, inquit, sed etiam manus et caput*. Respondit dominus: *Qui lotus est non indiget nisi ut pedes lauet, sed est mundus totus*. Mundus erat Petrus, sed plantam lauare debebat; habebat enim primi hominis de successione peccatum, quando eum subplantauit serpens et persuasit errore. Ideo planta eius abluitur ut haereditaria peccata tollantur. Nostra enim propria per baptismum relaxantur”. Cyt. za: B. B o t t e. *Ambroise de Milan. Des Mystères*. Paris 1961 s. 172.

³⁴ E c k m a n n, dz. cyt. s. 113.

³⁵ „De lavandis vero pedibus, cum Dominus hoc propter formam humilitatis, propter quam docendam venerat, commendauerit, sicut ipse consequenter exposuit, quaesitum est quoniam tempore potissimum res tanta etiam facto doceretur, et illud tempus occurrit, quo ipsa commendatio religiosius inhaereret. Sed ne ad ipsum sacramentum Baptismi videretur pertinere, multi hoc in consuetudinem recipere noluerunt. Nonnulli etiam de consuetudine auferre non dubitauerunt. Aliqui autem ut hoc et sacratiore tempore commendarent, et a Baptismi sacramento distinguerent, vel diem tertium octavarum, quia et termarius numerus in multis sacramentis maxime excellit, vel etiam ipsum octauum ut hoc facerent elegerunt”. Cyt. za: S.A. Augustinus. *Ad inquisitiones Januarii*. Epistolae 45. Caput 18 n. 33. *Patrologiae latinae*. T. XXXIII. Red. J.P. Migne. Paris 1861 szp. 220.

³⁶ Tamże.

niemożliwe, ponieważ chodziło o jeden obrzęd pochrzcielny³⁷.

Nie znajdujemy żadnej wzmianki o tej ceremonii na Wschodzie. Orygenes mówi o istnieniu takiego obrzędu do ok. połowy III w.³⁸ Również opowiadanie pątniczki Egerii z V w. nie informuje o umywaniu nóg przy chrzcie³⁹.

Nie wszędzie jednak miało miejsce chrzcielne mycie nóg. Od św. Ambrożego dowiadujemy się, że przy końcu IV w. nie było ono praktykowane w Kościele Rzymskim, prawdopodobnie z powodu dużej ilości katechumenów⁴⁰.

Praktyka chrzcielnego mycia nóg z biegiem czasu zaczęła zanikać. Trudno jest także udzielić jednoznacznej odpowiedzi, kiedy dokładnie przestała istnieć pochrzcielna tradycja obmycia stóp tam, gdzie była ona stosowana. Przypuszcza się, że w Mediolanie wyszła z użytku między V a X w., w Hiszpanii brak jej śladów po synodzie w Elvira na początku IV w.⁴¹ W wielu Kościołach Zachodu utrzymała się aż do początku średniowiecza. Przypuszcza się, że wyszła z użycia w sposób naturalny, na skutek stale zmniejszającej się liczby chrztów osób dorosłych. Coraz bardziej powszechnym zwyczajem stawało się bowiem chrzczenie dzieci. Stawiano w związku z tym hipotezę, iż w Rzymie ryt mycia stóp po chrzcie zanikł prawdopodobnie z tego powodu⁴².

W niedługim czasie ciągle utrzymywany ryt mycia nóg zaczął nabierać innego, nowego znaczenia⁴³. Z kultury antycznej powoli zaczął przenikać do klasztorów, gdzie ciesząc się dużym powodzeniem, otrzymał formę liturgiczną, właściwą dla Wielkiego Czwartku.

³⁷ Schäfer, dz. cyt. s. 14.

³⁸ Tamże s. 18.

³⁹ „Vigiliae autem paschales sic fiunt quemadmodum ad nos; hoc solum hic amplius fit, quod infantes, cum baptidati (sic!) fuerint et uestiti, quemadmodum exierint de fonte, simul cum episcopo primum ad Anastase ducuntur”. Cyt. za: Schäfer, dz. cyt. s. 18.

⁴⁰ „Nie ignorujemy tego, mówi autor, że Kościół rzymski nie stosuje tej praktyki, zwłaszcza, że w pozostałych sprawach bierzemy z niego wzorce i jego praktyki, Kościół ów nie ma tej tradycji obmywania stóp. Prawdopodobnie to z powodu dużej ilości (katechumenatu) Kościół zrzekł się jej. *Vide ergo, forte propter multitudinem declinavit*. Są jednak tacy, którzy próbują go usprawiedliwiać. To nie jest, jak mówią, z powodu rytuału symbolicznego *in mysterio*, gdzie trzeba praktykować obrzęd obmycia nóg, *sed quasi hospiti pedes lavandi sint*. Jedni mówią, że jest to praktyka pokory, inni że jest to rytuał, który uświęca. Wystuchajcie nas, dlaczego obrzęd ten powinien być rytuałem symbolicznym i uświęcającym, *audi quia mysterium est et sanctificatio*”. Malvy. DThC T. IX szp. 19.

⁴¹ Malvy. DThC T. IX szp. 23-24.

⁴² Tamże.

⁴³ S. Sirboni. *Wielki Tydzień*. Kraków 2002 s. 94.

1.2. W zwyczajach klasztornych

Ceremonie klasztorne od samego początku obfitowały w rytę i obrzędy charakterystyczne dla Wielkiego Tygodnia. Gościnność należała do podstawowych zasad życia wspólnotowego. Była pielęgnowana przez mnichów jako odpowiedź na wezwanie Ewangelii.

Wielu badaczy omawianego zagadnienia umiejscawia pochodzenie obrzędu *Mandatum* i jego rozwój w okresie większego rozwoju życia monastycznego i liturgicznego, wiążąc genezę i początki ceremonii umywania stóp w Wielki Czwartek ze środowiskiem klasztorным⁴⁴, gdzie było ono symbolem szacunku, miłosierdzia i służby braterskiej⁴⁵. Umywanie nóg należało do szczególnej i honorowej służby przełożonego domu⁴⁶. Przez długi okres czasu mycie nóg w klasztorach należało do częstej praktyki. W niektórych klasztorach był to obrzęd codzienny⁴⁷. Według *Reguły* św. Benedykta w każdą sobotę umywano nogi tym, którzy pełnili tygodniową służbę w kuchni. W wielu ośrodkach klasztornych praktykowane było mycie nóg biednym począwszy od Wielkiego Postu aż do dnia 28 października⁴⁸.

Nie wszędzie jednak obrzęd ponawiano tak często. Dla przykładu w Cluny miał miejsce raz w tygodniu i był poprzedzony obmyciem indywidualnym, zwanym *praelevatio*⁴⁹. W niektórych monasterach opaci umywali stopy tylko „najsędziwszym” zakonnikom⁵⁰.

Liturgia klasztorna знаła dwa rodzaje mycia nóg w Wielki Czwartek: mycie nóg ubogim, zwane *Mandatum Pauperum* i mycie nóg braciom, zwane *Mandatum Fratrum*⁵¹.

Codziennie *Mandatum* ubogich wystąpiło po raz pierwszy w sposób wyraźny za czasów Benedykta z Aniane (ok. 750-821), wielkiego reformatora życia zakon-

⁴⁴ C.A. *Le lavement des pieds*. RBen 1: 1895 s. 161-162.

⁴⁵ Rouillard, dz. cyt. s. 96.

⁴⁶ X.S.G. Hasło: *Mandatum*. PEK T. XXV-XXVI s. 231.

⁴⁷ J. Harper. *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*. Kraków 2002 s. 161.

⁴⁸ Stiefenhofer, dz. cyt. s. 326.

⁴⁹ Gy, dz. cyt. s. 51.

⁵⁰ S. Jamiołkowski. Hasło: *Mandatum*. EKN T. XIII s. 362.

⁵¹ Schäfer, dz. cyt. s. 56; Por. C.A., dz. cyt. s. 164; Zob. także: F. Wolnik. *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*. Opole 2002 s. 355-358.

nego⁵² i było stosowane przy rozdawaniu żywności najbardziej potrzebującym⁵³. W okresie postu czyniono je bardzo często także w inne dni tygodnia i było połączone z rozdawaniem ubrań i niewielkich kwot pieniędzy ubogim⁵⁴. Tego rodzaju praktyki były podyktowane duchem reguły benedyktyńskiej, by szczególnie w osobach słabych i potrzebujących pomocy widzieć samego Chrystusa⁵⁵. Potwierdzają to również liczne przykłady z życia wielkich świętych, m. in. Grzegorza z Tours⁵⁶ (zm. 594), który umywał stopy nawet trędowatym, oraz Otmara⁵⁷ (zm. 759), który wybudował w okolicach klasztoru szpital dla chorych na trąd i osobiście umywał im nogi⁵⁸.

Szczególnym dniem oczyszczeń i rytualnych kąpiei w życiu klasztornym był Wielki Czwartek. Te czynności były ulubionymi dziełami miłosierdzia wobec biednych i chorych. W tym dniu obrzęd mycia stawał się bardziej rozbudowany i obejmował znacznie większą liczbę biednych, a także całą wspólnotę⁵⁹. Trudno jest jednak ustalić, jak daleko mycia te miały charakter liturgiczny. Mimo

⁵² Benedykt z Aniane urodził się ok. 750 r. w Septymanii (południowa Francja), zmarł w 821 r. w Inde koło Akwizgranu (dziś Kornelimünster). Zasłynął jako wielki reformator życia zakonnego. Kiedy został wybrany opatem, założył klasztor w Aniane, oparty na regule Pachomiusza i Bazylego Wielkiego. Jednakże z powodu jej zbytnej surowości, Benedykt wprowadził regułę benedyktyńską. Upowszechniał znajomość reguł oraz znosił niezależność poszczególnych klasztorów. Zredagowany przez niego kapitularz monastyczny, *Capitulare monasticum*, stał się pierwszym autorytatywnym komentarzem reguły Benedykta z Nursji. Dzieło to zyskało aprobatę cesarza i zostało wprowadzone we wszystkich klasztorach. Reforma ta doprowadziła do unifikacji życia klasztorowego. Dzieło reformatorskie Benedykta upadło jednak po jego śmierci. Przetrwały tylko pewne ogólne tendencje do centralizacji życia mniszego, wyjaśniania reguły i rozwoju liturgii. Por. H. Fros. Hasło: *Benedykt z Aniane*. EK T. II szp. 225-226.

⁵³ J.W. Bogunowski. *Misterium Paschalne w roku liturgicznym*. Kraków 1997 s. 61; Por. B. Nadolski. *Liturgika*. T. II. *Liturgia i czas*. Poznań 1991 s. 66; I. Pawlak. *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*. Lublin 2000 s. 363.

⁵⁴ Stiefenhofer, dz. cyt. s. 336-338.

⁵⁵ Schäfer, dz. cyt. s. 33.

⁵⁶ Grzegorz z Tours (Georgius Florentinus) urodził się 30 listopada 538 r. w Averna, zmarł 15 lub 17 listopada 594 r. w Tours. Pochodził z rodziny chrześcijańskiej. W 563 r. został diakonem, a w 573 r. biskupem Tours. Zasłynął jako obrońca praw i niezależności Kościoła od władzy świeckiej, a także jako kaznodzieja i organizator życia kościelnego i religijnego. Do jego głównych dzieł należy *Historiae ecclesiasticae Francorum libri decem*, zw. *Historia Francorum*, stanowiące cenne świadectwo życia epoki. Por. J. Kras. Hasło: *Grzegorz z Tours*. EK T. VI szp. 323-324.

⁵⁷ Otmar - św. opat i odnowiciel, „jakoby drugi założyciel klasztoru St. Gallen”. Do IX w. w dokumentach nazywany Audemarus lub Automarus. W 720 r. mianowany przez Karola Martella opatem St. Gallen. Zasłynął jako gorliwy odnowiciel tego klasztoru. Por. Hasło: *Otmar*. PEK T. XXIX-XXX s. 274-275.

⁵⁸ Schäfer, dz. cyt. s. 34.

⁵⁹ Harper, dz. cyt. s. 161.

wszystko oczywistym jest to, iż z chwilą wprowadzenia obrzędu *Mandatum Pauperum* do Wielkiego Czwartku, służba ubogim przybrała charakter wyjątkowo uroczysty i była niekiedy połączona z celebracją Mszy św.⁶⁰

Przez długi czas liczba ubogich, którym myto stopy, była różna w różnych ośrodkach i zależała od zwyczajów konkretnego klasztoru⁶¹. Pierwotnie mytonogi tyłu biednym, ilu zakonników liczyła wspólnota zakonna. Dla przykładu w klasztorach lotaryńskich liczba ta wahała się od 12 do 300⁶².

Wydaje się, że liczba biednych przybywających do klasztorów, którym świadczone mycie stóp, nie była wynikiem spekulacji czysto rozumowych. Jediną racją tego obrzędu było naśladowanie przykładu miłości i pokory Chrystusa. Zaniedbywanie tej służby podlegało surowej karze⁶³.

Zwyczaj umywania nóg praktykowały także - na przełomie XIV/XV w. - klasztory żeńskie⁶⁴, naśladując przykład Marii Magdaleny (por. J 12,1-9) i jawno-grzesznicy (por. Łk 7,36-50). Obrzęd ten był realizowany wobec biednych kobiet i należał do ksieni⁶⁵. Nie był on jednak tak powszechny i rozbudowany, jak miało to miejsce w klasztorach męskich.

Postanowienie reguły benedyktyńskiej, by wszystkim umywać nogi, napotkało wkrótce na trudności. Bowiem po upadku Państwa Rzymskiego klasztory stały się nie tylko ośrodkami życia religijnego, ale jednocześnie środowiskami przekazu (*traditio*) kultury klasycznej i wykształcenia. W związku z rosnącym ich znaczeniem wzrastała również liczba gości przybywających do monasterów. Jak podają źródła, przybywali nie tylko ubodzy i chorzy, ale także książęta, biskupi, kupcy i pielgrzymi. Szybko więc stało się niemożliwe, by wszystkim przybyłym uroczystie umywać nogi⁶⁶.

Obok *Mandatum Pauperum*, w klasztorach praktykowano wspomniane wyżej *Mandatum Fratrum*. Począwszy od V w. w społecznościach zakonnych pielęgnowano

⁶⁰ W Klasztorze w Cluny była odprawiana w tym dniu specjalna msza dla ubogich, zw. *Missa Pauperum*, podczas której biedni zamiast Eucharystii otrzymywali chleb błogosławiony - *oblatoe non consecratae*. „...quia temerarium esset, ut ita indiscrete communicare premitterentur, quorum conscientia nescitur”. Tamże s. 45.

⁶¹ „...per totam aetatem, quoties est dies jejunii, fit mandatum post prandium tribus pauperibus et quicumque mandatum trium pauperum perdidit...” Cyt. za: L e c l e r c q. Hasło: *Lavement*. DACL T. VIII szp. 2008.

⁶² S c h ä f e r, dz. cyt. s. 48; Szerzej na ten temat pisze: U. B e r l i è r e. *Le Mandatum du Jeudi Saint*. RLM 5: 1920 s. 134-139.

⁶³ Tamże s. 35.

⁶⁴ Tamże s. 50.

⁶⁵ S c h ä f e r, dz. cyt. s. 50.

⁶⁶ Tamże s. 26.

zwyczaj, zgodnie z którym raz w tygodniu odbywało się wspólne mycie nóg braci⁶⁷. Zawsze jednak odbywało się ono po *Mandatum* ubogich, nigdy odwrotnie⁶⁸. O ile pierwsze miało miejsce w obrębie klasztoru, to drugie - dla mnichów - odbywało się w kapitularni⁶⁹. W Wielkim Tygodniu ceremonia ta otrzymywała szczególne znaczenie. Obrzęd mycia stóp odbywał się w Wielki Czwartek na pamiątkę umycia nóg apostołom w czasie Ostatniej Wieczerzy. W związku z tym ryt przybierał charakter bardziej podniosły. W większości klasztorów towarzyszyło tej ceremonii śpiewanie hymnu *Tellus et aethra iubilent, in magna Coena principis*⁷⁰. Cały ryt charakteryzował się bardzo bogatą i niezwykle uroczystą oprawą⁷¹. Kończył się zejściem procesyjnym wszystkich mnichów do refektarza⁷², gdzie spożywano wieczerzę.

Od XIV w. czyniono starania, aby obydwa rodzaje *Mandatum* połączyć w jeden obrzęd. W praktyce wyglądało to jednak różnie, bowiem nie wszystkie ośrodki były skłonne przyjąć takie rozwiązanie. Rozwój ten nie objął m. in. benedyktynów, którzy zachowali podwójne *Mandatum*⁷³.

Należy zatem stwierdzić, iż *Mandatum* niemal od samego początku było związane ze środowiskiem klasztornym. Monastery stały się też pierwszym miejscem praktykowania tego obrzędu w Wielki Czwartek. Zwyczaj ten utrzymał się jeszcze w średniowieczu. W niektórych zgromadzeniach benedyktyńskich praktykowało się go np. z okazji obłóczyn nowicjusza⁷⁴. Z czasem zaczął jednak zanikać w klasztorach na rzecz liturgii katedralnej Wielkiego Czwartku.

1.3. W liturgii Wielkiego Czwartku

Wydaje się, iż w nawiązaniu do zwyczajów klasztornych, począwszy od VII w. obrzęd mycia nóg w dniu Wielkiego Czwartku został przyjęty do katedr⁷⁵. Zwyczaj

⁶⁷ „In cena uero Domini mittant manus pro benedictione ad labandos (sic!) pedes abbatis et postea omnibus praepositis cum solacio fratrum. Incoando tamen abbas labet (sic!) simul et ostiariis ipse maior labet pedes, ut cum et ipsi humilem se in hoc obsequio praebet, digne omnibus in honorem exaltatio iudetur. Deinde praepositi omnibus in decada sua fratribus labent (sic!) pedes et tergant”. Cyt. za: Schäfer s. 70.

⁶⁸ Tamże s. 54.

⁶⁹ S. Kobieltus. Hasło: *Kapitularni*. EK T. VIII szp. 664- 666.

⁷⁰ *Hymnus Flavii episcopi Cabilonensis*. Tamże.

⁷¹ Szczegółowy opis przebiegu obrzędu podaje: C.A., dz. cyt. s. 165-167.

⁷² Hasło: *Refectorium*. Słownik kościelny łacińsko-polski. Warszawa 1992 s. 575.

⁷³ Tamże s. 51.

⁷⁴ Hasło: *Novicius*. Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków. Kraków 2001² s. 664.

⁷⁵ Rouillard, dz. cyt. s. 96.

monastyczne stały się wzorem dla kleru żyjącego przy kościołach katedralnych⁷⁶.

Do VII w. nie posiadamy żadnej wzmianki o liturgicznym obrzędzie *Mandatum*. W Jerozolimie, zgodnie z relacją Egerii⁷⁷, na początku V w. sprawowano Mszę św. w Wielki Czwartek dwukrotnie: na zakończenie Wielkiego Postu i na pamiątkę ustanowienia Eucharystii⁷⁸. Jej sprawozdanie o przebiegu Wielkiego Tygodnia nie podaje, jak już wspomniano, jakiegokolwiek wiadomości o ceremonii umycia nóg w Wielki Czwartek⁷⁹. Nie wzmiankuje o tym także Jan Chryzostom (zm. 407) i św. Augustyn (zm. 430). Gdyby Kościół w Afryce na przełomie IV i V w. praktykował obrzęd liturgiczny mycia stóp, z pewnością Augustyn zaświadczyłby o tym. Można zatem przypuszczać, iż pozostałe kościoły także nie znały tego zwyczaju⁸⁰.

Pierwsza informacja o liturgicznym obrzędzie mycia nóg w Wielki Czwartek - podobnie jak w liturgii chrzcielnej - pochodzi z Hiszpanii, z końca VII w. Zaświadcza o tym III kanon 17 Synodu w Toledo z 694 r.⁸¹ Synod przypominał, iż mycie nóg w Wielki Czwartek jest zwyczajem starożytnym. Wskazuje, że przy-

⁷⁶ W literaturze przedmiotu można spotkać również takie hipotezy, według których zwyczaj biskupiego *Mandatum* nie musiał zostać zaczerpnięty z klasztorów. Jego nazwa może sugerować, iż mógł się on zrodzić z chęci *wczucia się* w przeżycia samego Chrystusa - *sentire quod et in Christo Jesu*. S.M. Renata. *Vivere cum Ecclesia*. Kraków 1958 s. 289.

⁷⁷ Eteria, właściwe imię Egeria, była pątniczką, autorką opisu pielgrzymki do miejsc świętych, związanych z wydarzeniami biblijnymi Starego i Nowego Testamentu, a także liturgii jerozolimskiej z końca IV w. W II części dzieła *Itinerarium Egeriae* zamieszcza szczegółowy opis nabożeństw liturgicznych w Jerozolimie w dni powszednie, niedziele i święta (Epifania, Ofiarowanie Pańskie, Wielkanoc, Wniebowstąpienie Pańskie, Zesłanie Ducha Świętego) oraz praktykę postów w Wielkim Tygodniu. Por. M. Starowieyski. Hasło: *Eteria*. EK T. IV szp. 1161-1162.

⁷⁸ M. Kunzler. *Liturgia Kościoła*. T. X. Poznań 1999 s. 643.

⁷⁹ Leclercq. *DACL* T. X szp. 1388; Zob. także: Schäfer, dz. cyt. s. 18.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ „...si Dominus Redemptorque noster discipulorum non dedignatus est ablutione aquae abluere pedes, protestante evangelista, ...cur non piaer actiones exhibitione sanctae operationis exemplo, partim desidia, partim consuetudine, in quibusdam ecclesiis in coena Domini ablutione pedes fratrum a sacerdotibus non lavantur, nihil aliud obtendes, nisi solam traditionis consuetudinem”. Leclercq. *DACL* T. X szp. 1388; Zob. także: HS T. II. Red. A.P. Schmidt. *Romae* 1957 s. 767-768; J. Michalak. *Zarys liturgiki*. Płock 1939 s. 199; L. Eisenhofer. *Handbuch der Katholischen Liturgik*. T. I. Freiburg 1941-1942 s. 523; M. Righetti. *Manuale di storia liturgica*. T. II. Milano 1955 s. 169; G. Cavignoli. *La Lavanda dei piedi: Misterio di agape e rito di koinonia*. W: *Celebrare l'unità del Triduo Pasquale*. T. I. Red. A. Cattella. Torino 1994 s. 167; F.L. Cross. Hasło: *Pedilavium*. *ODCC* s. 1247; R. Sherr. *Maundy music*. *NGrove* T. XI s. 841; Sirboni, dz. cyt. s. 78-79; H. Auf Der Maur w odróżnieniu od wyżej wymienionych podaje inną datę synodu, mianowicie 649. Zob. H. Auf Der Maur. *Gottesdienst der Kirche. Feiern im Rhythmus der Zeit*. T. V. Regensburg 1983 s. 105.

czyną jego upadku było zaniedbanie ze strony pasterzy Kościoła⁸². Nie znamy jednakże wcześniejszego świadectwa liturgicznego praktykowania tego aktu⁸³. Niewątpliwie ceremoniał ten był faktycznie dużo starszy, gdyż synod poleca jego odnowienie⁸⁴. Ojcowie synodu usilnie wezwali do wprowadzenia w życie tej ceremonii. Na duchownych, którzy opuszczaliby mycie nóg w Wielki Czwartek, synod nakładał karę ekskomuniki⁸⁵ na okres dwóch miesięcy⁸⁶. Karze podlegali także ci, którzy w tym dniu nie pozwalali umywać sobie stóp⁸⁷.

Mandatum jako osobna czynność liturgiczna, pojawiło się również na terenie Galii⁸⁸. W IX w. zna je Amalary z Metz (zm. ok. 850)⁸⁹. Jego zdaniem wzięło ono swój początek z *Ordo romanus vulgatus*⁹⁰, księgi podającej porządek nabożeństw z uwzględnieniem ceremonii⁹¹.

W liturgii wschodniej świadectwo liturgicznego praktykowania tego obrzędu znane jest w poł. VIII w.⁹²

W VIII w. *Mandatum* liturgiczne występuje także w Anglii. Spotykamy je ok. 735 r. u bpa Pehthelma z Withorn⁹³ i ok. 745 r. u abpa Ekbertha z Yorku⁹⁴.

Powszechnie ryt liturgicznego mycia nóg w dniu Wielkiego Czwartku utrzymał się od IX w. Nie wszędzie jednak od razu był przyjmowany i wprowadzany do liturgii Kościoła⁹⁵.

⁸² Malvy. DThC T. IX szp. 25.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ O'Shea. NCE T. IX s. 146.

⁸⁵ J. Krukowski. Hasło: *Ekskomunika*. EK T. IV szp. 804-806.

⁸⁶ Rouillard, dz. cyt. s. 96.

⁸⁷ „Synod toletański 17 wyłączał od komunji nie chcących umywać nóg, albo nie dających je w ten dzień umywać”. Por. EKN T. XIII s. 362; M. Nowodworski. Hasło: *Ablucje*. EKN T. I s. 20

⁸⁸ Bogunowski, dz. cyt. s. 61.

⁸⁹ *Liber officialis* I. 12. I dicit: „Lavantur pedes fratrum et pavimenta ecclesiae”. HS T. II s. 768.

⁹⁰ „Pontifex ... facit mandatum duodecim subdiaconorum”. Eisenhöfer, dz. cyt. s. 523.

⁹¹ *Ordo romanus vulgatus* - księga zawierająca starożytny porządek nabożeństw i ceremonii. Wydawany był 16 razy od VII do XIV w., uwzględniając zmiany liturgiczne wprowadzone przez Kościół Rzymski. Pierwsze *Ordo* ułożone zostało za Grzegorza VII pod nazwą *Vulgatus*. *Ordo* podaje dokładne opisy wszystkich czynności kościelnych. Ostatnie wydanie pochodzi z 1398 r. Odtąd zbiory przepisów liturgicznych noszą nazwę ceremoniałów i rytuałów. Por. Hasło: *Ordo romanus vulgatus*. PEK T. XXIX-XXX s. 233-234.

⁹² Schäfer, dz. cyt. s. 71.

⁹³ „Praeterea parva munuscula pro indicio caritatis vobis direximus, id est corporale pallium albis stigmatibus variatum, et villosam ad tergendos pedes servorum Dei”. Cyt. za: Schäfer s. 73.

⁹⁴ „Interea ad indicium caritatis fraternitati tuae direxi ... corporale pallium, et villosam unam ad tergendos pedes, cum laveris, servorum Dei”. Tamże.

⁹⁵ Leclercq. DACL T. X szp. 1388.

Wśród znawców przedmiotu brakuje zgodności odnośnie do wprowadzenia tego ceremoniału w Rzymie. Według *Ordo romanus* z VII w., opublikowanego przez Chavasse'a, papież umywał nogi swoim podwładnym⁹⁶. Z kolei Schäfer nie podaje śladu *Mandatum* w Rzymie przed końcem X w. Nie zna on jednak *Ordo* rzymskiego na Ostatnią Wieczerzę z VII w. opublikowanego przez Chavasse'a⁹⁷. To stosunkowo stare świadectwo wydaje się być ważne. Prowadzi ono bowiem do pytania, czy Schäfer miał rację, by w *Mandatum* biskupim widzieć jedynie zapożyczenie praktyki klasztornej. Nie można zatem wykluczyć również takiej możliwości, że obrzęd był bezpośrednim naśladowaniem gestu samego Chrystusa z Ostatniej Wieczerzy. Większość badaczy jest jednak zdania, iż ryt ten znalazł się w liturgii rzymskiej dopiero w XII w.⁹⁸ Było to *Mandatum* kraju Franków i polegało, według legendy papieża Grzegorza Wielkiego, na myciu stóp trzynastu biednym⁹⁹. Zdaniem innych historyków liturgii obrzęd ten w Rzymie pojawił się w XI w. i miał miejsce pod koniec Mszy św. w Wielki Czwartek¹⁰⁰.

Z początkiem XII w. dokonał się bardzo ważny krok. Mycie nóg zostało oficjalnie włączone do obrzędów Wielkiego Czwartku. Tak pozostało przez prawie 400 lat, kiedy nastąpił drugi równie ważny etap: według przykładu innych Kościołów, także w Rzymie *Mandatum* zostało ubogacone modlitwą i śpiewem¹⁰¹. Do liturgii papieskiej przyjął je papież Mikołaj III (1277-1280)¹⁰².

Śledząc dzieje liturgii dostrzegamy, że ulegała ona ciągłym przemianom. Z biegiem czasu zaczęła przybierać nowe formy. Mimo, iż podczas obrad Soboru Trydenckiego omawiano przede wszystkim kwestie doktrynalne, to jednak sprawą ujednoczenia liturgii i edycji ksiąg zajęli się papieże okresu posoborowego:

⁹⁶ „Pontifex suis cubiculariis pedes lavat, et unusquisque clericorum in domo sua”. Zob. A. Chavasse. *A Rome, le Jeudi Saint, au VII siècle, d'après un vieil Ordo*. RHE 50: 1955 s. 28.

⁹⁷ Gy, dz. cyt. s. 51.

⁹⁸ Tak datują ten obrzęd m. in.: Boguniowski, dz. cyt. s. 61; T. Sinka. *Zarys liturgiki*. Kraków 1997 s. 130; Pawlak. *Muzyka liturgiczna*, dz. cyt. s. 363; W. Schenk. *Rok liturgiczny*. W: *Wprowadzenie do liturgii*. Red. F. Blachnicki. Poznań 1967 s. 449; Nadolski, dz. cyt. s. 66; Kunzler, dz. cyt. s. 644.

⁹⁹ P. Jounel. *Le nouvel ordo de la Semaine Sainte*. LMD 45: 1956 s. 28; Szerzej na ten temat zob. *Kronika kościelna*. PK 19: 1867 s. 303.

¹⁰⁰ O'Shea. NCE T. IX s. 146.

¹⁰¹ Schäfer, dz. cyt. s. 91.

¹⁰² Pawlak. *Muzyka liturgiczna*, dz. cyt. s. 363; Należy dodać, że Mikołaj III przyjął dla kaplicy papieskiej księgi franciszkańskie zawierające chorał gregoriański. (1278) Z tego też względu, jak się później okaże, obrzęd ten do liturgii diecezjalnej przeszczepili prawdopodobnie franciszkanie.

Pius V (1565-1572), wydając brewiarz (1568) i mszał rzymski (1570), który po-
dał ujednoliconą liturgię Triduum Sacrum¹⁰³ oraz Klemens VIII (1592-1605), za
czasów którego wydano pontyfikał (1596)¹⁰⁴.

Zakończeniem rozwoju ceremonii *Mandatum* było wprowadzenie do powszech-
nego użytku rzymskich ksiąg liturgicznych¹⁰⁵. W 1600 r. ukazało się oficjalne wy-
danie *Ceremoniale Episcoporum*, w którym zostały uwzględnione tradycje róż-
nych Kościołów¹⁰⁶. Księga zawiera istniejący wcześniej ryt *Mandatum*. W 1955 r.
nastąpiło odnowienie obrzędów Wielkiego Tygodnia. Papież Pius XII (1939-1958)
zatwierdził nowy porządek i polecił wydać go dekretem *Maxima redemptionis no-
strae mysteria* z dnia 16 listopada 1955 r. Odtąd liturgia dni Wielkiego Tygodnia
powróciła „na szczyt wydarzeń roku kościelnego”¹⁰⁷. We wspomnianym dekrete
wyrażono również - po raz pierwszy - ubolewanie, iż pod koniec średniowiecza
przeniesiono obrzędy liturgiczne Wielkiego Tygodnia na godziny poranne. Do-
kument przywraca im należyte miejsce i czas, tzn. takie jakie miał on w czasach
starożytnych i średniowiecznych - w godzinach wieczornych, pomiędzy siedem-
nastą a dwudziestą¹⁰⁸. W uwagach odnośnie do Wielkiego Czwartku znajduje się
wskazanie do obrzędu *Mandatum*. Zgodnie z nim winno być ono wykonywane po
homilii, jednak tylko tam, gdzie przemawiają za tym względy duszpasterskie¹⁰⁹.
O ile przed reformą ceremoniał był zarezerwowany dla biskupów i opatów, to
obecnie może mieć miejsce we wszystkich wspólnotach parafialnych¹¹⁰. List *Pas-
chalis sollemnitatis* z 1988 r. sugeruje, aby dodatkowo przy tym obrzędzie urzą-
dzać procesję z darami dla najbardziej ubogich i potrzebujących, które zebrano

¹⁰³ Mszał potrydencki przewidywał mycie nóg po Mszy św. i do reformy w 1955 r. było ono
zarezerwowane dla biskupów i opatów. Zob. MRT s. 165; Zob. także: Z. Wit. *Śpiew w liturgii
na ziemiach polskich w XIX wieku*. W: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*. Red. W. Schenk. T.
III. Lublin 1980 s. 212-213.

¹⁰⁴ G. Janulek. *Śpiewy procesji wielkanocnej przed sumą zachowane w Graduałach Piotrkow-
skich*. Lublin 1993. Mps pracy magist. BIM KUL s. 19-20.

¹⁰⁵ Schäfer, dz. cyt. s. 89.

¹⁰⁶ „...ideo relinquetur hoc faciendum juxta consuetudinem Ecclesiarum, vel arbitro Episcopi, si
maluerit pauperibus lavare, etiam in locis, ubi sit consuetudo lavandi Canonicis; videtur enim
eo pacto maiorem humilitatem et charitatem praeferre, quam lavare pedes Canonicis”. Cyt. za:
Schäfer, dz. cyt. s. 98.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ Zob. *Wielki Tydzień. Z Dekretu Św. Kongregacji Obrzędów wprowadzającego nową liturgię
Wielkiego Tygodnia*. W: *Nowa liturgia Wielkiego Tygodnia. Wyciąg z Mszału Rzymskiego na co
dzień o. Lefebvre*. Tyniec-Bruges 1957 s. 416-417.

¹⁰⁹ Tamże s. 137-139; Zob. Sirboni, dz. cyt. s. 79.

¹¹⁰ Nadolski, dz. cyt. s. 66.

w Wielkim Poście¹¹¹. Wdaje się być to nawiązaniem do pierwotnych zwyczajów klasztornych, kiedy to ubodzy otrzymywali jałmużnę.

Podsumowując dotychczasowe rozważania widzimy, iż obrzęd umycia nóg przeszedł długą i bogatą ewolucję, zanim na trwałe wpisał się w obchody Wielkiego Czwartku. Ze zwykłych codziennych obmyć znalazł najpierw miejsce w liturgii chrzcielnej, gdzie był praktykowany po opuszczeniu źródła chrzcielnego. W środowisku klasztornym uzyskał właściwy kształt i bogatą oprawę liturgiczną. Ostateczne miejsce znalazł w liturgii katedralnej Wielkiego Czwartku, być może za sprawą biskupów odwiedzających w tamtym czasie wspólnoty zakonne.

2. *Mandatum* na ziemiach polskich

Dzieje Wielkiego Tygodnia na ziemiach polskich, w tym wielkoczwartkowego obrzędu *Mandatum*, nie zostały jak dotąd w pełni historycznie ujęte. Do istotnych przyczyn należy zaliczyć nade wszystko niekompletne źródła, zdewastowane zabytki i bardzo ogólnikowe wzmianki. To wszystko powoduje brak pełnej wiedzy o losach tej ceremonii liturgicznej na terenie Polski.

Pojawienie się tego obrzędu na naszym terytorium związane było niewątpliwie z przybyciem zakonników. Pierwsi bracia benedyktyńscy przybyli do Krakowa w latach 40 XI w.¹¹² Należy przypuszczać, że za ich przyczyną nastąpił rozwój życia religijnego i liturgicznego. Zainicjowali oni m. in. śpiew liturgii mszalnej i oficjum brewiarzowego w tamtejszej katedrze. Pośród wielu zapoczątkowanych obrzędów znajdujemy także krótką informację o odprawianym tam *Mandatum*: „Po skończonej mszy św. wielkoczwartkowej następowało natomiast słynne *Mandatum*”¹¹³.

Kolejne wzmianki znajdujemy w najstarszych rękopisach franciszkańskich. Pontyfikał krakowski stanowi jak dotąd, jedyne pewne źródło praktykowania tego obrzędu w Polsce na przełomie XII i XIII w.¹¹⁴ Opis tego rytu został zamieszczony w *Liber ordinalis*¹¹⁵. Pontyfikał wskazuje tylko trzy śpiewy podczas mycia stóp i pole-

¹¹¹ Boguniowski, dz. cyt. s. 62.

¹¹² J. Pikulik. *Graduał tyński MS. B. s. z Biblioteki Narodowej w Warszawie*. W: *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*. T. IX. Red. J. Pikulik. Warszawa 1988 s. 139-189.

¹¹³ Kopista oznaczył tę część liturgii następująco: *Ad Mandatum fratrum antiphonae*. Tamże s. 172.

¹¹⁴ H. Cempura. *Franciszkańskie Mandatum w średniowiecznych rękopisach w Polsce*. MMAe T. III s. 116.

¹¹⁵ Tamże s. 115.

ca wykonywanie antyfon przynależących do *Mandatum*¹¹⁶. Jednakże zamieszczone tam wiadomości sugerują o niewielkiej popularności tej ceremonii w XIII w.

Żadnego śladu omawianego obrzędu nie podają rękopisy cysterskie. Nie informują o nim także mszały i gradujały z XIII w.¹¹⁷

Obrzęd *Mandatum* znajdujemy w czternastowiecznym *Liber Ordinarius* u Bożogrobców¹¹⁸ w Nysie¹¹⁹. Ceremonia ta była niezwykle uroczysta i polegała na myciu stóp wybranym biednym duchownym lub świeckim. *Mandatum* biednych odbywało się w kościele. Po zakończeniu liturgii zapraszano ubogich do refektarza na wspólny posiłek, w czasie którego otrzymywali dary. Osobnym obrzędem było mycie stóp zakonnikom. Odbywało się ono w kapitularku i przybierało uroczysty charakter¹²⁰.

Dalsze badania nad rozwojem tego obrzędu w Polsce prowadzą do Wrocławia. Znajdujemy tam wzmiankę o praktykowaniu *Mandatum* w XV w.¹²¹ Pierwotnie obrzęd ten miał miejsce w jednej z bocznych kaplic katedry¹²², prawdopodobnie w kaplicy Najświętszego Sakramentu. W XVI w. tę ceremonię przeniesiono do nawy katedry. Przed myciem nóg wygłaszano do zgromadzonego ludu kazanie, w którym wzywano do pokuty i pobożnego życia¹²³. Obrzędowi umycia nóg towarzyszył śpiew antyfon: *Caena facta, Postquam surrexit Dominus a caena, Mandatum novum* oraz *Vos vocatis me*, a także rozdawanie poświęconych

¹¹⁶ J. Lewański. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje Wielkiego Tygodnia XI-XVI w.* Lublin 1999 s. 48.

¹¹⁷ Cempura, dz. cyt. s. 116.

¹¹⁸ Bożogrobcy, zakonnicy podwójnego krzyża, *Fratres Cruciferi Dominici Sepulchri Hierosolymitani*. Przypuszcza się, iż powstał w wyniku reformistycznego ruchu kanonickiego oraz idei krucjat i związanych z nimi zakonów rycerskich. Po zdobyciu przez krzyżowców Jerozolimy w 1099 r., przy sanktuarium Grobu Chrystusa powstała grupa kanoników prowadzących życie wspólne. Pierwotnie było to zgrupowanie duchownych i rycerzy, których celem było sprawowanie kultu w świątyni Grobu Chrystusa. W ich duchowości dominował kult Męki Pańskiej i Grobu Chrystusa. Szczególnie bogatą oprawę nadawali pamiętce Męki, Śmierci i Zmartwychwstania Chrystusa. Por. J. Duchniewski. Hasło: *Bożogrobcy*. EK T. II szp. 877-879.

¹¹⁹ F. Wołnik. *Charakterystyczne cechy średniowiecznej liturgii (nyskich) Bożogrobców*. LS 7: 2001 n. 2 s. 244-246.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ „W katedrze wrocławskiej ok. godz. 15.00. 3-krotnie z dwoma przerwami uderzał dzwon *ad mandatum*”. K. Dola. *Liturgia Wielkiego Tygodnia w katedrze wrocławskiej w XV w.* STHSO 7: 1979 s. 198-199.

¹²² Tzw. *chorus „ad mandatum”*. Zob. H.J. Sobeczko. *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber Ordinarius z 1563 roku*. Opole 1993 s. 97.

¹²³ Tamże.

chlebów, napojów i innych artykułów spożywczych¹²⁴. Brak jest jednak jakichkolwiek informacji, aby zwyczaj *Mandatum* był powtarzany w kościołach parafialnych na terenie diecezji¹²⁵.

W XV w. obrzęd znany był także w Poznaniu. Ceremonia miała miejsce w prezbiterium i przewodniczył jej biskup¹²⁶.

Na podstawie przedstawionego tu niezbyt bogatego materiału historycznego nie można definitywnie stwierdzić, iż w ciągu wieków nie znano i nie praktykowano obrzędu *Mandatum* w Polsce. Należy jednak przypuszczać, że źródła rękopiśmienne z XIII w. są jedynymi kodeksami zawierającymi teksty i melodie rytu, które zachowały oryginalną wersję ceremonii mycia nóg¹²⁷. Jednakże wpływ franciszkanów na popularność tego zwyczaju wśród kościołów diecezjalnych był niewielki, o czym może świadczyć zupełny jego brak w zachowanych manuskryptach XIV i XV w.¹²⁸

3. *Mandatum* jako dramat liturgiczny

Dla kultury średniowiecza typowym zjawiskiem był dramat liturgiczny. Termin ten wprowadził do użytku powszechnego Coussemaker w 1860 r.¹²⁹ Pojęcie *dramat liturgiczny* odnosiło się nie tylko do obrzędów związanych ściśle z liturgią, ale do wszelkiego rodzaju widowisk o tematyce religijnej, śpiewanych w języku łacińskim. Dzięki temu w sposób wyraźny została zaznaczona granica między dramatem liturgicznym a misterium religijnym, pisany w języku ludowym¹³⁰. Dramat liturgiczny stał się przedmiotem badań specjalistów wielu dziedzin

¹²⁴ „Zwyczaj rozdzielania darów był widocznie mocno zakorzeniony w katedrze, skoro w II połowie XVI wieku nie było jeszcze realizowane ustalenie z 1519 roku między kapitułą a biskupem, stwierdzające, iż zamiast rozdawania darów w chórze podczas *Mandatum*, czemu towarzyszyły różne niestosowności, biskup powróci do pierwotnego zwyczaju goszczenia duchowieństwa katedralnego w swoim pałacu”. Tamże s. 97.

¹²⁵ D o l a, dz. cyt. s. 199.

¹²⁶ L e w a ń s k i. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, dz. cyt. s. 54-55.

¹²⁷ Szczegółowej analizy graduatów franciszkańskich dokonał C e m p u r a. *Franciszkańskie Mandatum*, dz. cyt. s. 117-128.

¹²⁸ C e m p u r a, dz. cyt. s. 127.

¹²⁹ J. L e w a ń s k i. *Dramat liturgiczny*. W: *Średniowieczne gatunki dramatyczno-teatralne*. Red. M.R. M a y e n o w a. Wrocław-Warszawa-Kraków 1966 z. 1 s. 20.

¹³⁰ M. P i r ó g. *Śpiewy procesji do Bożego Grobu w polskich drukach liturgiczno-muzycznych po Soborze Trydenckim*. Mps pracy magist. BIM KUL. Lublin 1998 s. 17.

naukowych. Tematem dramatów były oficja i obrzędy prezentujące wydarzenia biblijne. Za podstawową cechę dramatyzacji uważano imitowanie osób, wydarzeń lub pojęć. Czasem wykorzystywano również fragmenty homilii i legend, które nie należały do kanonu mszy. Przypuszcza się, iż dramaty były „odgrywane prawdopodobnie tylko raz w roku, w dniu, do którego liturgii należały”¹³¹.

Teksty dramatów zapożyczano z liturgii mszalnej i brewiarzowej¹³². Były one w całości śpiewane, przeważnie w języku łacińskim¹³³. Stosowanie języka narodowego należało do rzadkości¹³⁴. Widowiska liturgiczne omawianego okresu roku liturgicznego są zatem zbiorem wielu informacji o rozwoju życia religijnego średniowiecznego człowieka.

Od samego początku dramatu religijnego wiązał się on bardzo mocno z okresem Wielkiej Nocy - centralnym punktem roku liturgicznego¹³⁵. Fundamentem prawie wszystkich łacińskich dramatów i misterii był dialogowany trop wielkanocny *Quem quaeritis*¹³⁶. Liturgia tego okresu stanowiła niezwykle doskonały grunt dla inscenizacji misterii Wielkiego Tygodnia z uwagi na jej dramatyczny charakter¹³⁷. Rozwój dramatu liturgicznego był wynikiem rozrastania się obrzędów liturgicznych i paraliturgicznych, które swoją tematyką wiązały się z wydarzeniami Wielkiego Tygodnia¹³⁸, wyrażając fundamentalne treści wiary chrześcijańskiej¹³⁹.

Punktem wyjścia dla rozwoju dramatu liturgicznego była liturgia chrześcijańska, a w niej najstarszy obrzęd wielkanocny, przedstawiający nawiedzenie Bożego Grobu¹⁴⁰.

Dramat liturgiczny w ówczesnym czasie był zjawiskiem powszechnym i bardzo pozytywnym. Jego celem było „przypomnienie, objaśnienie przebiegu i utwale-

¹³¹ Tamże.

¹³² J. Lewański. *Dramaty staropolskie*. T. I. Warszawa 1959 s. 12.

¹³³ Harper, dz. cyt. s. 155.

¹³⁴ Piróg, dz. cyt. s. 22.

¹³⁵ T. Maciejewski. *Mandatum z Graduału sandomierskiego*. „Muzyka” 4: 1971 s. 86-87.

¹³⁶ W. Liphardt. *Liturgische Dramen*. MGG T. VIII. Red. F. Blume. Kassel und Basel 1960 szp. 1011.

¹³⁷ B. Bartkowski. *Śpiewy procesji palmowej w polskich rękopisach liturgicznych (XIII-XVIII w.)*. Mps pracy dokt. BIM KUL. Lublin 1970 s. 2.

¹³⁸ Maciejewski, dz. cyt. s. 86.

¹³⁹ J. Lewański. *Tajemnica ofiary i odkupienia w średniowiecznym polskim teatrze liturgicznym*. W: *Dramat i teatr religijny w Polsce*. Red. J. Sławińska. Lublin 1991 s. 7-32.

¹⁴⁰ A. Nicoll. *Dzieje dramatu*. T. I. Warszawa 1962 s. 122-125; Pierwszą relację tego obrzędu stanowi świadectwo Egerii z V w., zawierające szczegółowy opis złożenia ciała Chrystusa do grobu. Zwyczaj Bożego Grobu powstał w Europie Zachodniej w związku z rozwojem obrzędów Triduum Paschalnego. Piróg, dz. cyt. s. 6-10.

nie w świadomości widza wybranych wydarzeń z Biblii¹⁴¹. Starał się bowiem prawdy wiary chrześcijańskiej, trudne dla mentalności tamtego człowieka, przedstawić w sposób najbardziej obrazowy, dostosowując język pojęć i symboli do sposobu jego myślenia. Dramatyzacje były swego rodzaju pomostem zbliżającym wiernych do bardziej świadomego i głębszego pojmowania Tajemnicy. Dawały przy tym sposobność aktywnego przeżywania obrzędów religijnych. Uczestnicy tego rodzaju „spektakli” niejednokrotnie odnajdywali dla siebie wzorce postępowania i odpowiedzi na trudne pytania¹⁴². Kościół próbował w taki właśnie sposób ożywiać przekaz ewangeliczny. Ponadto dramaty liturgiczne zaspokajały potrzebę świętowania średniowiecznego człowieka, a często także bywały manifestacją jego wiary¹⁴³. Wszystkie znane i uprawiane rodzaje dramatyzacji były dziełami o wysokich walorach artystycznych. Narosły one wokół podstawowego kanonu obrzędów jako naturalna potrzeba uzupełniania sztuką przeżyć religijnych. „Mając na uwadze religijne zbudowanie uczestników obrzędu, nadawano widowisku głębszy sens moralizatorski, którego konstrukcja opierała się na zasadach modnej w średniowieczu estetyki alegorycznej¹⁴⁴. Nie wszystkie jednak zjawiska mieściły się w obrębie konwencji liturgicznej. Ciągły rozwój dramatów doprowadził ostatecznie do wyeliminowania ich w XVI w. z liturgii Kościoła.

Miejscem powstania dramatu liturgicznego była Europa Zachodnia. Po raz pierwszy spotykamy go w X w. we Francji, skąd w niedługim czasie przedostał się do Niemiec, Anglii i innych krajów kultury chrześcijańskiej¹⁴⁵. Na ziemiach polskich pierwsze ślady notuje się na przełomie XII i XIII w. Obrzęd istniał przez cały wiek XIV, XV i XVI, a w niektórych ośrodkach przetrwał do XVIII w.¹⁴⁶

Zasób tematyczny dramatów liturgicznych na ziemiach polskich wydaje się

¹⁴¹ Lewański. *Dramat liturgiczny*, dz. cyt. s. 24.

¹⁴² B. Furmanowicz. *Śpiewy gregoriańskie podczas procesji Bożego Ciała na ziemiach polskich od Tridentinum do Vaticanum II*. Mps pracy magist. BIM KUL. Lublin 1997 s. 21.

¹⁴³ J. Smosarski. *Religijne widowiska parateatralne w Polsce XVII wieku. Kilka przykładów*. W: *Dramat i teatr sakralny*. Red. J. Sławińska. Lublin 1988 s. 107-122.

¹⁴⁴ Cyt. za: Modzelewski, dz. cyt. s. 61.

¹⁴⁵ J.M. Chomiński. K. Wilkowska-Chomińska. *Historia muzyki polskiej*. Cz. I. Kraków 1995 s. 42-45; Zob. także: Z. Modzelewski. *Estetyka średniowiecznego dramatu liturgicznego (Cykl Wielkiego Tygodnia w Polsce)*. RH 12: 1964 z. 1 s. 6.

¹⁴⁶ „O rozwoju dramatu liturgicznego jesteśmy dość dobrze poinformowani dzięki badaniom S. Windakiewicza, Z. Modzelewskiego i przede wszystkim J. Lewańskiego. Ogłosił on najwięcej tekstów, przeprowadzając systematykę dramatów liturgicznych. Badania te uzupełnili B. Bartkowski i L. Cempura, którzy podjęli pewne kwestie szczegółowe związane z rodzajami dramatu”. Cyt. za: Chomiński. Wilkowska-Chomińska s. 42.

być ograniczony. Wolno przypuszczać, iż „szczupłość polskiego zasobu jest rezultatem dość szczególnych i jednostronnych wymagań, jakie sytuacja polityczna w Polsce stawiała organizacji kościelnej”¹⁴⁷.

Miejscem powstawania dramatów religijnych w Polsce były zazwyczaj środowiska klasztorne lub kościoły katedralne o wielowiekowych tradycjach, skupiających duchownych, artystów i ludzi nauki. Tam powstawały „bardziej rozczłonkowane i bogatsze” widowiska religijne¹⁴⁸. Rozwój dramatów był utrudniony z różnych względów, m. in. poprzez częste zmiany składu duchowieństwa w kolegiatach, rozliczne zajęcia duszpasterskie, walkę z herezjami, a także jak już wspomniano, sytuację polityczną. To wszystko powodowało niezbyt sprzyjające warunki do pracy nad „artystycznym uzupełnieniem liturgii”¹⁴⁹.

Spśród wielu tematów, które wykorzystywano do dramatyzacji liturgicznych, wielkoczwartkowy obrzęd umycia nóg zajmuje właściwie miejsce marginesowe. Rodowód biblijny tej ceremonii podaje nam św. Jan (por. J 13,6-9; 34-38). Treść całego obrzędu skupiona jest na obszernym przedstawieniu najważniejszej wartości Kościoła, jaką jest Miłość, *caritas et dilectio, amor*¹⁵⁰. Liturgia tego dnia ogłaszała więc najważniejszy fundament całego Kościoła¹⁵¹.

Na ziemiach polskich *Mandatum* było przedstawiane tylko w niektórych kościołach jako dramatyzacja. Potwierdzeniem tego są niezbyt liczne zapisy tego ceremoniału¹⁵². Najstarszy zapis *Mandatum* znajdujemy w *Pontificale romano-germanicum*, zredagowanym w X w. w opactwie St. Alban w Moguncji. W XI w. został on spisany dla potrzeb katedry krakowskiej¹⁵³. Pontyfikał krakowski stanowi jedyne świadectwo praktykowania tej ceremonii w Polsce w XII, bądź XIII w.¹⁵⁴ Miejscem obrzędu była wówczas katedra biskupia lub dwór książęcy. Na podstawie wielu analiz niektórzy badacze przyjmują hipotezę o polskim po-

¹⁴⁷ J. Lewański. *Dramat i dramatyzacje liturgiczne w średniowieczu polskim*. MMAe T. I s. 97-98.

¹⁴⁸ Tamże s. 98; Zob. także: Harper, dz. cyt. s. 156.

¹⁴⁹ Tamże.

¹⁵⁰ Lewański. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, dz. cyt. 47.

¹⁵¹ „Maneant in vobis fides, spes, caritas, tria haec, maiorum autem horum est caritas. In hoc cognoscunt omnes quia mei estis discipuli, si dilectionem habueritis ad inuicem”. (Niechaj między wami pozostaną: wiara, nadzieja, miłość, te trzy, ale największa z nich jest miłość (1 Kor 13,13); Po tym poznają was wszyscy, żeście uczniami moimi, jeśli miłować się będziecie wzajemnie (J 13,35). Lewański. *Tajemnica ofiary*, dz. cyt. s. 20-21.

¹⁵² Lewański. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, dz. cyt. s. 47.

¹⁵³ Tamże s. 48.

¹⁵⁴ Cempura. *Franciszkańskie Mandatum*, dz. cyt. s. 116.

chodzeniu dyspozycji tego obrzędu¹⁵⁵. Należy przypuszczać, iż rękopisy franciszkańskie z XIII w. są jedynymi kodeksami zawierającymi teksty i melodie ceremonii umycia nóg¹⁵⁶. W kolejnych wiekach *Mandatum* franciszkańskie pojawiało się sporadycznie. Znana jest tylko jedna redakcja z 1522 r.¹⁵⁷

Mandatum było bezpośrednio związane z kultem, co oznaczało, że było wykonywane podczas liturgii¹⁵⁸. Realizacja całego obrzędu sprowadzała się do wejścia procesjonalnego pewnej grupy osób przedstawiających apostołów, jedzenia chleba, picia wina i umywania nóg. Ta ostatnia czynność wywoływała zawsze sensację u wiernych, szczególnie kiedy ceremonię mycia stóp wykonywał opat albo biskup¹⁵⁹.

Jeżeli chodzi o czas sprawowania tego obrzędu, bywał on także różny. W niektórych kościołach odbywał się po zakończeniu wieczornych modlitw brewiarzowych, w innych przed lub po obiedzie¹⁶⁰.

Miejszem inscenizacji był kościół. Sam przebieg obrzędu miał miejsce w prezbiterium¹⁶¹ i składał się z dwóch zasadniczych scen: odczytania fragmen-

¹⁵⁵ „Mimo, że nie spotykamy potwierdzenia w innych źródłach względnie naśladownictwa w późniejszych rękopisach, przyjęć można hipotezę o polskim pochodzeniu dyspozycji tego obrzędu, zanotowanego w omawianym rękopisie. (...) *Ordinarius Pontificalis Antiquus* z XII w. (Wrocław, Bibl. Kapitulna, sygn. Ms. 149), znany też pod nazwą *Benedictionale wrocławskie*, najbardziej zbliżony pod względem notacji i tekstów liturgicznych do *Pontyfikału krakowskiego*, nie posiada również formularza *mandatum*. Śladu tej ceremonii nie znajdujemy w żadnym z rękopisów cysterskich. Pomijają ją również wszystkie mszały i graduły z XIII w. i późniejsze. Brak też tekstów *mandatum* reprezentujących chorał diecezjalny w XIII w.” Cyt. za: Cempura, dz. cyt. s. 116-117.

¹⁵⁶ Tamże.

¹⁵⁷ J. Lewański. *Dramat i teatr średniowiecza i renesansu w Polsce*. Warszawa 1981 s. 31.

¹⁵⁸ Cempura, dz. cyt. s. 113.

¹⁵⁹ Lewański. *Dramat i teatr średniowiecza*, dz. cyt. s. 32.

¹⁶⁰ „Agenda poznańska, a więc zapewne notująca również zwyczaje katedry w Gnieźnie, przewiduje realizację tego obrzędu po kompletorium (...). Ale już w kościele Marii Magdaleny w Poznaniu obrzęd wykonywano po posiłku południowym, obiedzie, w Krakowie przed lub po obiedzie. Tak więc jedynie zalecenia agendy poznańskiej starają się przybliżyć porę obrzędu do czasu wieczery”. Tamże.

¹⁶¹ „Wszystkie opisy podkreślają solenność, rodzaj procesji, w czasie której wchodzi do prezbiterium uczestnicy *Mandatum* - poprzedzają ich dwaj akolici niosący świece, ministrant niosący kadzielnicę i trybularz. W jednym wypadku wnosi się także uroczyście księgę i dzban z kubkami oraz chleby. (...) W procesjonalnym wejściu i w następnych czynnościach na pierwszym miejscu znajduje się duchowny najwyższy stopniem. Tak się też notuje: zasiądzie pleban lub senior, który Chrystusa przedstawia. (...) Umieszczano tam stół, wokół którego mogli zasiąść duchowni, przedstawiający apostołów. (...) Agenda poznańska przewiduje, że kanonicy mają przed sobą rodzaj stołów, Mszał krakowski informuje: *deinde sedentibus ad mensam ...* (wtedy siedzącym przy stole...)”. Tamże.

tu Ewangelii relacjonującego opis Ostatniej Wieczery i mycia nóg wszystkim kanonikom¹⁶². Niekiedy jednak pomijano w katedrach czynność umycia nóg, a zastępowano ją umyciem rąk¹⁶³. Całej ceremonii *Mandatum* towarzyszyła antyfony *Mandatum novum do vobis ut diligatis invicem ...*¹⁶⁴.

Nie wszędzie jednak dramatyzacje tej ceremonii wyglądały w jednakowy sposób. O odrębnym przedstawianiu go informuje Graduale bernardyńskie z ok. 1520 r. Brak jest w nim jednak stosownych rubryk informujących o przygotowaniu inscenizacji. Zdaniem znawców tematu na podstawie tylko jednego słowa *wstawszy* należy wnioskować o dramatyzacji obrzędu¹⁶⁵. Chociaż sam podział na śpiew solowy i odpowiadające sobie chóry jest też świadectwem dramatyzacji.

Ostatecznie dramatyzacja *Mandatum* jawiła się jako przypomnienie wspólnego posiłku w wigilię Paschy żydowskiej oraz stanowiła rodzaj katechezy o cnocie pokory i akcie chrześcijańskiej miłości, wyrażonej w prostym geście umycia nóg. We wszystkich dostępnych nam zapisach *Mandatum* zauważa się wyraźne ściąganie się obrzędów liturgicznych z teatralnością¹⁶⁶. Pomimo, że ten akt był czyniony publicznie, to jednak charakteryzował się dużą kameralnością, co oddziaływało pouczająco na zgromadzony lud.

Kończąc zagadnienie *Mandatum* jako dramatu liturgicznego, ważnym wydaje się pytanie, czy liturgia - a w niej obrzęd mycia nóg jest tym samym, co dramat liturgiczny, czy też nie?

Nietrudno zauważyć, iż liturgia zawiera w sobie wiele elementów, które charakteryzują także dramat liturgiczny, m. in. poszczególnym częściom liturgii

¹⁶² W katedrach zalecano, aby subdiakon niósł miednicę, diakon dzban, a biskup ocierał nogi serwetą: „subdiaconus pelvem portet et sub pede cuiuslibet lavantis teneat, dyaconus vero lavacrum teneat et similiter lavanti pedes sudat. Episcopus autem vel celebrans mappam tergat et osculetur”. Tamże s. 33.

¹⁶³ Takich informacji dostarcza nam drukowany Mszał krakowski, w którym czytamy: „Episcopus sive senior ... preparent se ad lavandos pedes sive manus discipulorum suorum”. Tamże; Zob. także: T. Michałowska. *Średniowiecze*. Warszawa 2002 s. 670.

¹⁶⁴ Lewański. *Dramat i teatr średniowiecza*, s. 34.

¹⁶⁵ „[VIII Ant.] Pirwy kor to ma śpiewać nabożnie
Venit ergo ad Simonem Petrum et dixit ei Petrus:
 A to wstawszy Piotr ma śpiewać:
Domine, tu mihi lavas pedes ?
 Wtory kor to ma śpiewać:
Respondit Jesus et dixit ei
 A to Jhesus ma śpiewać:
Quod ego facio ...”. Tamże s. 35.

¹⁶⁶ Modzelewski, dz. cyt. s. 48.

towarzyszy ciągła akcja, dialog pomiędzy celebransem a ludem; zmieniające się gesty i postawy wiernych (np. wstawanie, klękanie); skupienie uwagi na głównych wykonawcach (celebrans, ministranci, lud). Aby jednak dzieło było dramatem, konieczne jest wcielenie się w konkretne postaci, ucharakteryzowanie się poprzez odpowiednie stroje i kostiumy. Całość winna być oprawiona odpowiednią dekoracją i właściwym repertuarem muzycznym. Podobnie rzecz wygląda w liturgii, gdzie odpowiednim czynnościom towarzyszą właściwe teksty i śpiewy.

Wydaje się, iż na pierwszy rzut oka nie ma różnicy między liturgią a dramatem. Byłoby tak, gdyby nie jedna zasadnicza różnica, mianowicie ta, iż w dramacie wszystko dzieje się „na niby”, natomiast w liturgii „naprawdę”¹⁶⁷. Zasadnicza różnica leży więc w tym, że „liturgia mając w sobie różnorakie elementy dramatyzujące sama jednak nigdy dramatem nie była, brak w niej inscenizacji, dlatego uczestnicy obrzędów nie reprezentują fikcji lecz siebie samych”¹⁶⁸.

Liturgia zatem, mimo posiadanych wielu cech wspólnych, nie jest w pełni tego słowa dramatem. Chociaż więc dramat wykonywany był w liturgii, to od samego początku stanowił samodzielną kompozycję. Miał wyraźny początek i zakończenie. W obrzędach liturgicznych traktowany był zatem jako akt uzupełniający.

Podobnie było z *Mandatum*. Wchodziło ono w skład liturgii, nosiło jej zasadnicze cechy, ale było jednocześnie przekazywane w formie dramatu liturgicznego.

Obecnie obrzęd *Mandatum* jest „okrojony do połowy”¹⁶⁹. Podczas wielkoczwartkowej liturgii ma miejsce tylko druga jego część - sama ceremonia umycia za część przedstawiała wieczerzę paschalną w Wieczerniku. „Odgrywano” wizualnie gromadzenie się Jezusa z uczniami przy stole, pomijając jednak moment ustanowienia Najświętszego Sakramentu¹⁷⁰. Ta część została jednak usunięta z liturgii w XVI w. Jak informują znawcy tematu, nie cieszyła się zbyt dużą popularnością¹⁷¹.

Fakt, że dramaty nie znajdowały się we wszystkich księgach liturgicznych, sugeruje ich fakultatywność.

¹⁶⁷ Lewański. *Dramat liturgiczny*, dz. cyt. s. 20.

¹⁶⁸ Bartkowski, dz. cyt. s. 5; Zob. także: Furmanowicz, dz. cyt. s. 21-22.

¹⁶⁹ Lewański. *Dramat liturgiczny*, dz. cyt. s. 41.

¹⁷⁰ Lewański. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, dz. cyt. s. 48.

¹⁷¹ Lewański. *Dramat liturgiczny*, dz. cyt. s. 41.

* * *

Po przeprowadzeniu powyższych badań nad genezą i rozwojem *Mandatum* zauważamy, że obrzęd ten nie od razu znalazł się w liturgii Wielkiego Czwartku i nie w takim wydaniu, jakie mamy dzisiaj. Całe wieki trwała jego ewolucja, zanim przyjęło ono ostateczny kształt.

Charakterystyczne jest to, iż mycie stóp znane było i praktykowane od najdawniejszych czasów w różnych okolicznościach, jako szczególny akt służby wobec drugiego człowieka. Być może właśnie dlatego ten czytelny dla wszystkich gest wybrał Chrystus i polecił go powtarzać.

Niewątpliwie największy rozwój tego obrzędu dokonał się w klasztorach. Przez długi czas był on wyłącznie przywilejem mnichów. Tam właśnie skryształizowała się jego zasadnicza postać.

Najlepiej udokumentowano *Mandatum* na Zachodzie. Zachowane tam świadectwa są przejawem jego popularności w dziejach Kościoła.

Mimo, iż w Polsce - w przeciwieństwie do Zachodu - dzieje *Mandatum* są mało znane, to jednak tradycja obmycia nóg w Wielki Czwartek przetrwała.

Rozdział II

DE RITUS ORDINE

W niniejszym rozdziale omówimy funkcje liturgiczne poszczególnych osób biorących udział w obrzędzie umywania nóg oraz ukażemy zasadniczy schemat rytu.

Graduale Franciscanum z XIII w., *Pontificale Plocense* z XII i XIV w., *Missale Cracoviense* z 1509 r., *Missale Romanum Venetiis* z 1630 r. podają, iż ryt miał miejsce podczas Mszy św. i rozpoczynał się po Komunii św. i po obnażeniu ołtarzy¹.

1. Funkcje uczestników rytu

W ceremonii *Mandatum* biorą udział następujące osoby: celebrans, towarzysząca mu asysta: diakon, subdiakon, turyferariusz, dwaj akolici; *apostołowie*² oraz chór. Każda z wymienionych osób spełnia określone funkcje liturgiczne, zgodne z liturgią i duchem tego obrzędu.

1.1. Celebrans

Osobą, która przewodniczy ceremonii *Mandatum* jest celebrans³. Aby zreprodukcować przebieg obrzędu wyjętego z Ewangelii, wskazywano iż obmywający

¹ Nabożeństwo wielkoczwartkowe kończyło się ceremonią obnażania ołtarzy. Ceremonia ta przypomina obnażenie Pana Jezusa z szat podczas męki. „Obnażenie ołtarzy czyni się także na znak, że Jezus Chrystus, którego ołtarz wyobraża, będąc Bogiem, dla naszego odkupienia ze wszystkich ozdób i godności się wyzuł. Nie ma (Pan Jezus) kraszy ani piękności: i widzieliśmy go, a nie było na co spojrzeć (Izaj. 53,2)”. Por. J. S u r z y Ń s k i . *Rok kościelny czyli opis uroczystości Chrystusa Pana i świętych pańskich*. Poznań 1893 s. 53-54; „Agenda poznańska przewiduje realizację tego obrzędu po kompletorium, a więc po zakończeniu modlitw brewiarzowych wieczorem”. Zob. L e w a Ń s k i . *Dramat i teatr średniowiecza*, dz. cyt. s. 32.

² Tym terminem my będziemy określać mężczyzn, którym będą umywane nogi. Określenie to można także spotkać w literaturze przedmiotu.

³ Słowo *celebrans* pochodzi od łacińskiego słowa *celebrare* i oznacza czcić, święcić, obchodzić. Por. Z. W e d e r . Hasło: *Celebrans*. EK T. II szp. 1389; W starożytności chrześcijańskiej nie określano kapłana sprawującego liturgię słowem *celebrans*. Był on nazywany *przewodniczącym* liturgii. To on określał śpiewy, wyznaczał teksty do czytania, a także dawał znak na rozpoczęcie i zakończenie liturgii. Natomiast pełnym *celebransem* było całe zgromadzenie liturgiczne. Szerzej na ten temat zob. P a w l a k . *Muzyka liturgiczna*, dz. cyt. s. 224-230.

nogi musiał być osobą czcigodną. Oznaczało to, że nie mógł nim być ktokolwiek z kleru, ale czynność tę powinien spełniać biskup lub opat w klasztorach⁴. Dopiero bowiem wtedy sytuacja ta była przywołaniem wydarzenia z Judei: *Jeżeli ja, Pan i nauczyciel umyłem wam nogi, i wy winniście jeden drugiemu nogi umywać*⁵. (J 13, 14).

Rubrica Posnaniensis Ecclesiae z 1474 r. podaje, iż obrzęd *Mandatum* należy do biskupa bądź innego celebransa danego zgromadzenia liturgicznego⁶. *Missale Cracoviense* z 1509 r. wskazuje, że szafarzem obrzędu powinien być biskup albo „senior”⁷. W odróżnieniu od poprzednich, *Missale Warmiense* z 1497 r. nie wymienia biskupa jako umywającego stopy. Celebransa obrzędu określa słowem *maior*⁸, co z pewnością oznaczało kogoś znaczniejszego spośród duchowieństwa. W przypadku nieobecności biskupa obrzęd *Mandatum* mógł wykonać ten duchowny, który w tym dniu celebrował Eucharystię⁹. W kaplicy papieskiej ceremonię tę osobiście sprawował zawsze Ojciec św.¹⁰

Obrzęd zawsze charakteryzował się bogatą oprawą zewnętrzną. Przed rozpoczęciem ceremonii celebrans przywdziewał odpowiednie szaty liturgiczne: humerał, albę przepasaną cingulum, stułę oraz kapę liturgiczną koloru fioletowego. Biskup oprócz wyżej wymienionych szat używał pastorału oraz „najszkromniejszej” mitry¹¹.

⁴ L e w a ń s k i. *Liturgiczne lacińskie dramatyzacje*, dz. cyt. s. 48.

⁵ „...si ego lavavi vestros pedes dominus et magister, et vos debetis alter alterius lavare pedes”. Tamże.

⁶ „Dicto Completorio Episcopus vel Celebrans cum Ministris precedentibus eos Cereis, Thuribulis, ...”. RPE s. 152-153r.

⁷ „...episcopus vel aliquis senior dicat...”. MC 1509 s. 92r.

⁸ „Postea Maior percincto Lintheo lavet Singulorum pedes...”. MW s. lxij v-lxij r. Agenda Powodowskiego celebransa obrzędu określa słowem *Superior*. AP s. 82.

⁹ „W nieobecności bpa pierwszy dygnitarz duchowny, który Mszę ś. Dnia tego odprawiał, i umywania nóg powinien dopełnić; a to znowu całkiem tak, jak przepis mszału w tém miejscu wskazuje”. S. J a m i o ł k o w s k i. Hasło: *Mandatum*. EKN T. XIII s. 363.

¹⁰ EKN T. IX s. 556-557.

¹¹ „Induitur amictu, alba, cingulo, cruce pectorali, stola, pluviali violacei coloris, et sedens mitra simplici”. P.J.B. De Herdt. *Praxis Pontificalis seu Caeremonialis Episcoporum Practica Expositio in usum cathedralium allarumque maiorum ecclesiarum saecularium aut regularium ibi officium solemniter celebratur*. T. III. Lovanii MCMV s. 97.

„...bp, w otoczeniu jak zwykle, najstosowniej w kościele (byle uniknąć nieuszanowania Najśw. Sakramentu), w chórze, w jakiej kaplicy, w zakrystii, a choćby i w kapitułarzu, ubiera się w humerał, albę, pasek, stułę i kapę fioletową, oraz mitrę najszkromniejszą”. Por. EKN s. 363.

Szaty papieskie, w odróżnieniu od innych celebransów, były bogato zdobione: „Papież ... wkłada na się humerał, albę, pasek, stułę jedwabną fioletową, złotem haftowaną, kapę atła-

Ceremonia umycia nóg poprzedzona była lekturą słowa Bożego. Celebrans po dojściu do miejsca przewodniczenia zasypywał i błogosławił kadzidło oraz diakona mającego śpiewać Ewangelię¹². Po odśpiewaniu perykopy o myciu nóg subdiakon zanosił otwartą księgę celebransowi do ucałowania¹³. Po ucałowaniu Ewangeliarza przewodniczący liturgii zdejmował kapę, przepasywał się płótnem i w otoczeniu asysty dokonywał umycia nóg wybranym mężczyznom¹⁴. Celebrans umywał każdemu z nich prawą stopę, po czym ocierał ją ręcznikiem i całował¹⁵. Niekiedy zdarzało się, iż celebrans ocierał stopy poszczególnym *apostolom* osobnym ręcznikiem¹⁶. W niektórych kościołach celebrans najpierw kreślił znak krzyża na stopie, po czym dokonywał obmycia¹⁷. Często praktykowano

sową czerwoną, także złotem haftowaną, zapiętą napierśnikiem ozdobnym w trzy węzły pereł drogocennych. Mitrę ma srebrną, złotem haftowaną”. Por. EKN T. IX s. 547.

Liber ordinarius z 1563 r. omawiając dokładny opis asysty podaje, iż pralat asystujący celebransowi ubrany był w albę i kapę koloru zielonego: „Statim Episcopus et praelatus senior albis, stolis et cappis viridis coloris induiti...”. Por. Sobczko, dz. cyt. s. 330.

Być może użycie kapy w kolorze zielonym było nawiązaniem do zwyczaju niemieckiego, gdzie na określenie Wielkiego Czwartku używano nazwy *Gründonnerstag*. Fluck daje temu dniowi nazwy: *grüner Donnerstag* oraz *dies viridium*. W tym dniu przyjmowano pokutników do Kościoła. Termin *zielony* został wyjaśniony przez Eychmana w *Vocabularius praedicatorum* w 1483 r. i oznacza człowieka wolnego od grzechu: *Viridis, ein grunender, der da on sunde ist, grün*. Nazwa *zielony czwartek* znalazła się w użyciu w XV w. Szerzej na ten temat zob. Eisenhofer, dz. cyt. s. 513.

¹² „Et in loco ad in deputato, ministrante Diacono (qui paratus cum Subdiacono, ut in Missa, paramentis albis, ei assistit) imponit incensum in thuribulo cum benedictione: deinde Diaconus librum Evangeliorum ante pectus tenens, genuflexus ante Superiorem, petit benedictionem”. MR 1570 s. 155; Por. MRV 1630 s. 135; W niektórych zakonach benedyktyńskich celebrans nie błogosławił diakona czytającego Ewangelię. Zob. C. A., dz. cyt. s. 4.

¹³ „Quo finito, Subdiaconus portat librum apertum osculandum Superiori”. MR 1570 s. 155; MRV 1630 s. 135; MRW 1738 s. 180; Herdt, dz. cyt. s. 98.

¹⁴ „Postea Superior exiitur pluviali, et per Diaconum et Subdiaconum praecingitur linteo, et sic praecinctus, assistentibus sibi eisdem Diacono, et Subdiacono, accedit ad lotionem pedum: et per ordinem dispositis iis qui lavandi sunt, Clericis pelvim et aquam ministrantibus”. MR 1570 s. 155. Papież sprawował ten obrzęd w sposób bardzo uroczysty: „Ojciec ś. podnosi się, djakon asystujący zdejmuje zeń kapę, a jeden z mistrzów ceremonji przepasuje go gremiałem płóciennym, koronką obszytym. Papież zstępuje z tronu, poprzedzony hałabardnikami, prałatem podsztatym, prefektem ceremonji i dwoma kard. djakonami asystującymi. Idzie przed wzniesienie, gdzie owi kapłani, a tu mu subdjakon w prostej białej tunicelli, bez manipularza, z prawej strony ułatwia ceremonję. Goleń i stopę odkrywa się, woźny polewa wodą w wielkiej srebrnej złoczonej miednicy każdego z nich stopę, którą Jego Świątobł. umywa”. EKN T. IX s. 557.

¹⁵ „...illorum pedem lavat, extergit, et osculatur”. RPE s. 152-153; MR 1570 s. 155.

¹⁶ „...połaną nogę osobnym podanym ręcznikiem obciera”. Zob. EKN T. XIII s. 363.

¹⁷ „Kapłan umywa każdemu z nich nogę prawą, ociera ręcznikiem i całuje, uczyniwszy wprzód wielkim palcem znak krzyża”. Zob. L.R. Hasło: *Umywanie nóg*. EP T. XXVI s. 13.

zwyczaj, iż celebrans bezpośrednio po umyciu stopy wręczał ubogim jałmużnę pieniężną¹⁸, bądź inne dary materialne¹⁹. Po zakończeniu ceremonii celebrans umywał ręce, zdejmował płótno, którym był przepasany, nakładał kapę i powracał na miejsce przewodniczenia, by dokonać zakończenia obrzędu²⁰.

1.2. Asysta

Podczas sprawowania *Mandatum* celebransowi towarzyszyła asysta²¹, której zadaniem było wykonywanie odpowiednich czynności liturgicznych. W jej skład wchodził: diakon, subdiakon, turyferariusz oraz dwaj akolici²².

¹⁸ „... (jeżeli to rzeczywiście ubogi, nie kanonik) podaje mu własną ręką pieniądz na jałmużnę”. Tamże.

¹⁹ Papież „po obtarciu i pocałowaniu, daje obmytemu bukiet kwiatów i woreczek adamaszkowy czerwony, złotem haftowany, a w nim dwa medale bite: srebrny i złoty, wartości około stu złp., z wyobrażeniem na jednej stronie Papieża, na drugiej zaś Chrystusa Apostołom nogi umywającego”. EKN T. IX s. 557.

„Wśród rozdawanych przez nyskich bożogrobców darów były buty i spodnie”. Cyt. za: Wołnik, dz. cyt. s. 246; W katedrze wrocławskiej w XVI w. podczas *Mandatum* rozdawano poświęcone chleby, artykuły spożywcze, napoje, wino dla duchowieństwa, chleb i ryby dla służby kościelnej. Często jednak towarzyszyły temu różne niestosowności. Zob. Sobczko, dz. cyt. s. 97.

Według relacji J. Drabiny, biskup po zakończeniu *Mandatum* rozdawał klerowi diecezjalnemu świąteczne prezenty: „wikariusze otrzymywali między innymi słodkie konfitury, ..., zakrystianie dostawali z reguły ryby, wino i chleb pszenny, a kanonicy za udział w ceremoniach otrzymywali 4 grosze”. Cyt. za: J. Drabina. *Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV w.* Wrocław 1998 s. 168-169.

²⁰ „Post lotionem, Superior, vel qui aliis abluit pedes, lavat manus, et abstergit alio linteo: deinde rediens ad locum, ubi prius suerat, accipit pluviale”. MR 1570 s. 156.

²¹ Słowo *asysta* pochodzi od łacińskiego *assistere* i oznacza służyć, towarzyszyć. Do Soboru Watykańskiego II w liturgii rzymskiej był to zespół duchownych z wyższymi i niższymi święceniami, towarzyszący celebransowi podczas mszy lub innych obrzędów. Spełniali oni funkcje wypływające z odpowiednich święceń. Funkcje związane z niższymi święceniami były często wykonywane przez ministrantów. W skład asysty wchodził: diakon, subdiakon, akolici, turyferariusz, ceroferariusz, ceremoniarz. Zróżnicowanie ich funkcji podkreślał ich strój: dałmatyka, tunicella, komża. Por. R. Niparko. Hasło: *Asysta*. EK T. III s. 1020.

²² Skład asysty papieskiej był o wiele bogatszy: „Assysta zaś, t.j. djakon i subdjakon, w szatach odpowiednich białych; prezbiter assystens, dwaj kanonicy djakoni assystenci i inni kanonicy (obecni być wszyscy powinni) w stroju chóralnym”. EKN T. XIII s. 363; Często asystę papieską tworzyli kardynałowie. Szerzej na ten temat zob. *Ceremonies et Coutumes Religieuses de Tous les Peuples du Monde Représentées par des Figures dessinées de la main de Bernard Picart: Avec une Explication Historique, et quelques Dissertations courieuses*. T. 2. *Qui contient la suite des Ceremonies Religieuses en usage chez les Catholiques*. A Amsterdam MDCCXXXIII s. 20-23.

A. Diakon

Do obowiązków diakona²³ należała uroczysta proklamacja Ewangelii o umyściu nóg przez Chrystusa (J 13,1-15)²⁴ oraz towarzyszenie celebransowi podczas ceremonii.

Obrzęd mycia stóp poprzedzony był liturgią słowa Bożego, na którą składało się odśpiewanie Ewangelii. Po Ewangelii rozpoczynało się umywanie nóg. Do diakona należała pomoc celebransowi w zdjęciu kapy, założeniu płótna oraz inne czynności towarzyszące. Jego zadaniem było też podanie kapłanowi ręcznika, którym ocierał on zmoczoną stopę²⁵. Po zakończeniu *Mandatum* diakon pomagał celebransowi zdjąć prześcieradło i założyć ponownie kapę²⁶. Diakon służył także pomocą celebransowi przy rozdawaniu jałmużny²⁷.

B. Subdiakon

Do czynności subdiakona²⁸, podobnie jak diakona, należało także asystowanie celebransowi. Jednym z jego pierwszych zadań, które wykonywał podczas liturgii, było uroczyste przeniesienie Księgi Pisma świętego do ucałowania przewodniczącemu liturgii po odśpiewaniu Ewangelii przez diakona²⁹. Po skończonej liturgii słowa wraz z celebransem udawał się on do wybranych mężczyzn, którym miały być umywane nogi. Podczas tej ceremonii podtrzymuje on lekko prawą stopę każdego z *apostolów* nad miednicą, umożliwiając kapłanowi polanie jej wodą³⁰.

²³ Diakon, greckie *diakonos*, w Kościele pierwotnym był pomocnikiem biskupa. Zajmował się głównie rozciąganiem opieki nad ubogimi i chorymi. W czasach późniejszych był to duchowny wyższych święceń, przygotowujący się do sakramentu kapłaństwa. Zob. M. Marczewski, J. Misiorek. Hasło: *Diakon*. EK T. III szp. 1242-1244.

²⁴ PPI XIV s. 60v-61r; MRV 1630 s. 133-134.

²⁵ „...Superior exiuitur pluviali, et per Diaconum et Subdiaconum praecingitur linteo, et sic praecinctus, assistentibus sibi eisdem Diacono, ...accedit ad lotionem pedum, ...Diacono praebente linteum ad abstergendum”. MR 1570 s. 155; MRW 1738 s. 180; F. Małaczyński. *Ceremoniał obrzędów Wielkiego Tygodnia*. Warszawa 1958 s. 97-98.

²⁶ F.R. Prieto. *El nuevo Ordo de la Semana Santa*. ST 44: 1956 n. 4 s. 217-218.

²⁷ R. Lesage. Hasło: *Mandatum*. DPLR szp. 618.

²⁸ Posługa subdiakona istniała w Kościele od III w. Została zniesiona na Zachodzie po Soborze Watykańskim II. W Kościele Wschodnim subdiakoniat uważa się za święcenia niższe. Funkcja subdiakona polegała na asystowaniu biskupowi podczas sprawowania liturgii. Zob. Hasło: *Subdiakon*. ZST s. 243.

²⁹ „Quo finito, Subdiaconus portat librum apertum osculandum Superiori”. MRW 1738 s. 180.

³⁰ „Subdiacono singulorum pedem dextrum tenete, genuflexus singulis, illorum pedem lavat, extergit et osculatur”. MRV 1630 s. 135; Prieto, dz. cyt. s. 217; Małaczyński, dz. cyt. s. 98.

Według OHSI z 1956 r. diakon i subdiakon, po liturgii słowa, osobiście wprowadzają dwunastu mężczyzn na przygotowane miejsca³¹, rozmieszczają ich na specjalnie przygotowanych dla nich miejscach i „polecają zdjąć obuwie i skarpetkę z prawej nogi”³².

C. Turyferariusz

Turyferariusz wypełniał swoją posługę w pierwszej części ceremonii, podczas liturgii słowa. Jego powinnością było przygotowanie kadzielnicy i towarzyszenie diakonowi podczas lektury Ewangelii. Przed Ewangelią zwracał się on do celebransa prosząc go o zasypanie i pobłogosławienie kadzidła, po czym wraz z diakonem udawał się do pulpitu. Tam podawał trybularz diakonowi, który okadzał Księgę. Po odśpiewaniu Ewangelii zanosił on kadzielnicę do zakrystii i na tym kończył swój udział w obrzędzie³³.

D. Akolita

W obrzędzie brało udział dwóch akolitów³⁴. Podobnie jak turyferariusz, asystowali oni najpierw diakonowi przy śpiewie Ewangelii, trzymając zapalone świece³⁵. Po Ewangelii jeden z akolitów odnosił Księgę do stolika przy ołtarzu, po czym zabierał z niego specjalnie przygotowany ręcznik do ocierania nóg *apostolom* i obydwaj udawali się do celebransa, aby pomóc mu się przepasać. Kiedy celebrans był już gotowy, akolici udawali się razem z nim do miejsca umywania nóg, zabierając ze sobą niezbędne podczas obrzędu przedmioty. Jeden z akolitów niósł miednicę albo glinianą miskę, a drugi dzban z wodą. W trakcie ceremonii ich zadaniem było podstawianie miednicy pod umywaną stopę, a czasami także polewanie jej wodą. Po skończonym rycie obmywali oni celebransowi dłonie³⁶.

³¹ „Interim diaconus et subdiaconus, seu eius maiores ex ministrantibus inducunt duodecim viros selectos, binos et binos, ad locum paratum”. Por. OHSI n. 17; P. R a d ó. *Enchiridion Liturgicum*. T. II. Romae 1961 s. 1196.

³² M a ł a c z y ń s k i, dz. cyt. s. 96.

³³ L e c l e r c q. DACLT. VIII szp. 2008.

³⁴ Akolita, greckie *akoluthos*, to mężczyzna pomagający diakonowi lub kapłanowi w posłudze sprawowania Eucharystii w Kościele rzymskim. Do jego funkcji, po Soborze Watykańskim II, należy także rozdzielanie Komunii św., oraz wystawienie Najświętszego Sakramentu, gdy nie może tego uczynić kapłan lub diakon. Zob. W. S c h e n k. Hasło: *Akolita*. EK T. I szp. 239.

³⁵ „...deinde Diaconus librum Evangeliorum ante pectus tenens, ... qua accepta, astantibus duobus Acolythis cum candelabris accensis...”. MRW 1738 s. 180.

³⁶ P r i e t o, dz. cyt. s. 215-217; Por. M a ł a c z y ń s k i, dz. cyt. s. 97-98.

1.3. *Apostołowie*

Liczba mężczyzn, którym umywano nogi, była zróżnicowana. O ile przestrzegano samego obowiązku *Mandatum*, o tyle nie przywiązywano większej wagi do liczby dwunastu osób³⁷. W niektórych kościołach myto stopy stu osobom, w innych dwunastu, nawiązując w ten sposób do dwunastu apostołów³⁸. W Rzymie papież wypełniał tę powinność wobec trzynastu ubogich³⁹.

Ordo z 1956 r. powraca do liczby dwanaście: *duodecim viri selecti*. Mówiąc o dwunastu osobach, nie wskazuje koniecznie na dwunastu dorosłych, ale dostrzega wartość obrzędu w tym, iż dana wspólnota może dostarczyć dwunastu braci - swoich przedstawicieli - po to, by mieć udział „w świadectwie chrześcijańskim służby i miłości”⁴⁰.

Źródła nie określają bliżej mężczyzn, którym ma się umywać nogi⁴¹. Jedynym

³⁷ Stiefenhofer, dz. cyt. s. 330; „Dwunastu początkowo przeznaczano w tym celu, przez pamięć na Apostołów; ponieważ jednak Papież tradycyjnego aktu dopełnia w Rzymie względem kapłanów trzynastu, z tyłuż odmiennych narodowości, - przyjęła się później trzynastka i w liturgicznym ceremoniale, obowiązującym katedry obrządku łacińskiego. Tłumacząc znaczenie cyfry, jedni widzą w niej pełny skład Kolegium Apostolskiego, po zdradzie Judasza włączając doń św. Macieja i Pawła, Apostoła narodów; inni znowu, z świątym Benedyktem XIV na czele, dopatrują się w trzynastce aluzji do zdarzenia z życia św. Grzegorza W. Papież ten codziennie umywał nogi dwunastu nędzarzom, których następnie podejmował u stołu; razu pewnego, niezauważony przez nikogo przy wejściu, zjawił się trzynasty przychodzień, którym podobno był Anioł, przysłany widać w nagrodę za miłosierdzie Świętego”. Cyt. za: Guéranger. *Rok liturgiczny*, dz. cyt. s. 421-422.

³⁸ Rouillard, dz. cyt. s. 97; „W archikatedrze zaś Gnieźnieńskiej, nie wiem czy dotąd jeszcze ten zwyczaj się zachowuje, ale przed laty dwudziestu i więcej, zawsze biskup, lub jeden z dostojnych prałatów, kilku księżom nogi umywał, poczem ludowi w kościele zgromadzonemu, przed rozpoczęciem Ciemnej Jutrznii, rozdawano chleb przasny, tj. tak zwane opłatki...”. Cyt. za: J. Więski. *Rok kościelny*. Poznań 1885 s. 254.

³⁹ Eisenhofer, dz. cyt. s. 523; „W Wielki Czwartek po Mszy św. w kaplicy Syxtyńskiej miała miejsce piękna i rozrzewniająca ceremonia, w której Papież otoczony kardynałami i prałatami dworu swego, umywa i całuje nogi trzynastu biednym pielgrzymom. Liczba trzynastu przypomina piękny rys życia św. Grzegorza wielkiego. Ten pełen miłości Ojciec Kościoła, miał zwyczaj nakarmić dwunastu ubogich na górze Celius, którym usługiwał osobiście, albo w miejsce jego usługiwali kapłani. Pewnego dnia spostrzegł, że zamiast dwunastu, trzynastu było przy stole ubogich. Chcąc się o tem przekonać, co to znaczy, ujrzał, że natychmiast jeden z tych biesiadujących zniknął wśród blasku niebieskiego. Był to anioł, który zajął miejsce pomiędzy ukochanymi ubogimi wielkiego Pasterza. Na tę pamiętkę do dziś dnia umywa Ojciec św. nogi trzynastu biednym”. Por. *Kronika kościelna*, dz. cyt. s. 303.

⁴⁰ Jounel, dz. cyt. s. 28-29.

⁴¹ Obecnie przepisy liturgiczne również nie określają bliżej mężczyzn, wobec których ma zostać spełniony obrzęd *Mandatum*. Zaleca się jednak, aby co roku wybierać inną grupę mężczyzn. Zob. Małaczyski, dz. cyt. s. 83.

ich zadaniem jest zajęcie specjalnie przygotowanych dla nich miejsc oraz zdjęcie obuwia z prawej stopy⁴². Po zakończeniu obrzędu wkładają obuwie i udają się na swoje miejsca.

Niekiedy zdarzało się, szczególnie w klasztorach, iż przed rozpoczęciem ceremonii dokonywano sprawdzenia czystości stóp w celu uniknięcia infekcji podczas obrzędu⁴³.

1.4. Chór

Ceremonii *Mandatum* towarzyszył chór, śpiewając przepisane antyfony⁴⁴. Ich treść stanowiły wydarzenia opisane w Ewangelii św. Jana. Jakkolwiek liczba wykonywanych antyfon i psalmów w różnych ośrodkach była różna, to jednak wszędzie chór rozpoczynał obrzęd umywania stóp śpiewem wspólnej antyfony *Mandatum novum do vobis*. Antyfona ta „jest jakby tytułową dla całego ciągu śpiewów i jednocześnie syntetycznym skrótem, jakby definicją nowej wiary: „Jezus dlatego zszedł na świat, bo umiłował ludzi, a dał im zalecenie, aby się wzajemnie miłowali”⁴⁵. Poszczególne śpiewy chóru relacjonują sceny umywania nóg uczniom w Wieczerniku, namaszczenie nóg Jezusowi przez Marię Magdalenę oraz zachętę do wzajemnej miłości wiernych⁴⁶.

Pontificale Ploense z XII w. wylicza jedenaście antyfon i siedem psalmów⁴⁷. Formularze zakonne polecają śpiewać około trzydziestu antyfon i psalmów⁴⁸. Na ogół były to śpiewy krótkie, dostosowane do czasu trwania obrzędu. Ramy czasowe, jak również liczbę potrzebnych śpiewów, wyznaczała chórowi trwająca czynność umywania nóg.

⁴² Prieto, dz. cyt. s. 215; Małaczyński, dz. cyt. s. 83; W kaplicy papieskiej ceremonia ta odznaczała się bogatszą oprawą: „Trzynastu wybranych kapłanów siedzą naprzeciw siebie na wysokim wzniesieniu: ubrani w sutanny sukienne białe i kaptury także białe, obwinięte koło szyi i spadające po ramionach; na głowach mają kółpaki wysokie, pończochy na prawej gołeni znacznie wzdłuż rozprute dla ułatwienia odkrycia w czasie ceremonii”. Cyt. za: Nowowski, dz. cyt. s. 557; Źródła klasztorne mówią także o umywaniu dwudziestu dwóch stóp: *ad viginti duos pedes*, wykluczając Judasza. Zob. DACL T. VIII s. 2005.

⁴³ Wolnik, dz. cyt. s. 245.

⁴⁴ G3 s. 179-183.

⁴⁵ Lewański. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, dz. cyt. s. 50.

⁴⁶ Tamże s. 50-51.

⁴⁷ PPI XII w. f. 154v-156r; Zob. A. Podleś. *Pontyfikał Płocki z XII wieku*. Płock 1986 s. 163-164.

⁴⁸ Lewański. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje...*, dz. cyt. s. 49.

Graduale Canonorum z Czerwińska podaje dwadzieścia cztery antyfony z psalmami, wskazując jednocześnie na kantora jako intonującego je⁴⁹.

W najstarszych zabytkach chór nie jest wymieniany jako wykonawca śpiewów podczas *Mandatum*. Funkcję tę bowiem spełniali prezbiterzy i kler⁵⁰, którzy „de facto” stanowili chór duchownych.

W odróżnieniu od innych kodeksów, *Liber Ordinarius* nyskich bożogrobców zawiera informację, iż na rozpoczęcie obrzędu chór śpiewał psalm *Miserere* z *Gloria Patri*⁵¹.

Do reformy liturgii Soboru Watykańskiego II *Mandatum* towarzyszyło osiem antyfon, przy czym ósmej antyfony *Ubi caritas* z jej wersami nigdy się nie opuszczało. Wykonywało się ją, pominawszy w razie potrzeby poprzednie, gdy umywanie nóg zbliżało się ku końcowi⁵².

Zasadnicza zmiana nastąpiła po Vaticanum II. Ilość śpiewanych dotychczas antyfon uległa zredukowaniu. *Missale Romanum* z 1970 r. podaje sześć antyfon, natomiast antyfona *Ubi caritas* wraz z wersami została przeniesiona na obrzęd przygotowania darów⁵³. W odróżnieniu od wyżej wymienionego mszału, *Ordo Cantus Missae* z 1972 r. poszerza liczbę antyfon do siedmiu, dodając antyfonę *Dominus Iesus*. Natomiast śpiew *Ubi caritas* umieszcza również na przygotowanie darów⁵⁴.

Podsumowując dotychczasowe badania należy zauważyć, iż jakkolwiek udział każdego z uczestników obrzędu był nieodzowny, to jednak rola chóru wydaje się być najbardziej podporządkowana przebiegowi całej ceremonii, z uwagi na czas jej trwania.

2. Przebieg rytu

Ceremonia *Mandatum* składała się z trzech następujących po sobie części: odśpiewania Ewangelii o umyciu nóg, samego aktu umycia stóp i modlitwy końcowej.

⁴⁹ „Qua dicta incipiat Cantor Antiphonam que sequitur, videlicet”. Tamże s. 213-215.

⁵⁰ Tamże s. 49.

⁵¹ Wołnik, dz. cyt. s. 245.

⁵² „Lotione pedum ad finem vergente, incipitur antiphona 8 a cum suis versibus, ceteris, si opus sit, omissis”. HS T. I s. 80-81.

⁵³ MR 1970 s. 244-245.

⁵⁴ OCM 1972 s. 45.

2.1. Odśpiewanie Ewangelii

Celebrans w otoczeniu asysty, poprzedzony ministrantami niosącymi świece i kadzielnicę, przybywał na wyznaczone miejsce⁵⁵. Po zajęciu miejsc przez wszystkich uczestników obrzędu, rozpoczynała się lektura słowa Bożego. Diakon trzymając Księgę Ewangelii zwracał się do przewodniczącego ceremonii prosząc go o błogosławieństwo, po czym razem z subdiakonem, w otoczeniu akolitów niosących świece udawał się do ambony i rozpoczynał w sposób uroczysty śpiew przepisanej perykopy (por. J 13,1-15). Po jej odśpiewaniu subdiakon zanosił celebransowi otwartą księgę Ewangeliarza do ucałowania.

2.2. Ceremonia obmycia

Bezpośrednio po zakończeniu liturgii słowa rozpoczynało się umywanie nóg⁵⁶. Asystujący celebransowi wprowadzali dwunastu wybranych mężczyzn i polecali im zająć specjalnie przygotowane dla nich miejsca⁵⁷. Jeżeli *Mandatum* miało miejsce w prezbiterium, *apostolowie* klękali przed ołtarzem, kłaniali się celebransowi i zajmowali przygotowane dla nich miejsca⁵⁸. Następnie asystujący pomagali przewodniczącemu liturgii w przygotowaniu do obrzędu. Kiedy celebrans był już gotowy, wychodzili wraz z asystą na środek prezbiterium, po czym wszyscy oddawali cześć ołtarzowi poprzez głęboki pokłon i udawali się do *apostolów*. Po dojściu do mężczyzn mających mieć umywane stopy, przewodniczący liturgii w otoczeniu asysty zatrzymywał się przy pierwszym z nich. Następnie po jego prawej stronie klękał diakon trzymający ręcznik do ocierania nóg po umyciu oraz akolita pierwszy, niosący dzban z wodą. Po lewej stronie celebransa klękał subdiakon z akolitą drugim, niosącym miednicę, którą podstawił pod umywaną stopę.

Wygląd zewnętrzny tej ceremonii przedstawia załączony rysunek (Rys.1.):

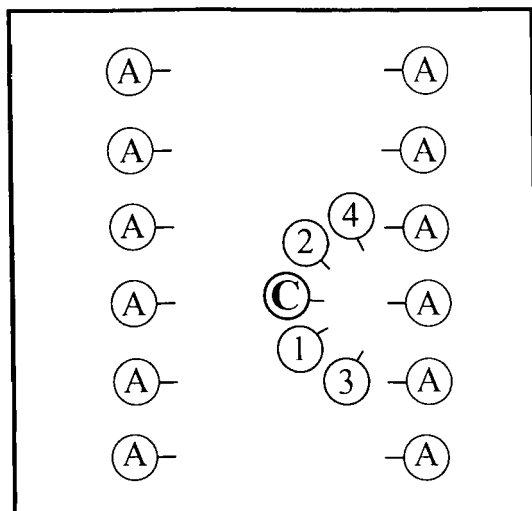
⁵⁵ Właściwym miejscem obrzędu jest prezbiterium, bądź centralna nawa kościoła. Zob. Prieto, dz. cyt. s. 214.

⁵⁶ *Liber Ordinarius* bożogrobców nyskich przewiduje dodatkowo przed umyciem nóg orację *Acciones nostras* z *Per Christum Dominum nostrum*, po zakończeniu której przeor w asyście kanoników rozpoczyna *Mandatum*. Zob. Wolnik, dz. cyt. s. 245.

⁵⁷ Prieto, dz. cyt. s. 215.

⁵⁸ Małaczyński, dz. cyt. s. 96.

Rys. 1.

C celebrans

1 diakon niosący serwetę do ocierania nóg

2 subdiakon

3 akolita pierwszy niosący dzban z wodą

4 akolita drugi niosący miednicę

A *apostolowie*

W dalszej części obrzędu swoje powinności wypełniali najpierw subdiakon z akolitą drugim w ten sposób, że subdiakon unosił prawą stopę pierwszego z *apostolów*, natomiast akolita drugi podstawiał w tym samym czasie miednicę. Następnie akolita pierwszy polewał stopę wodą, a celebrans umywał ją i ocierał ręcznikiem podanym przez diakona⁵⁹. Po osuszeniu nogi wszyscy powstawali i podchodzili kolejno do każdego z mężczyzn, powtarzając analogicznie te same czynności. Po zakończeniu umywania stopy ostatniemu z *apostolów*, diakon wraz z subdiakonem pomagali celebransowi w zdjęciu prześcieradła, którym był przepasany. Następnie przewodniczący zgromadzenia obmywał sobie ręce, wkładał ponownie szaty liturgiczne i udawał się na miejsce przewodniczenia w celu zakończenia obrzędu⁶⁰.

⁵⁹ Radó, dz. cyt. s. 1196.

⁶⁰ Celebrans śpiewa przepisane modlitwy w tonie ferialnym B lub w tonie starożytnym prostym.

2.3. Zakończenie

Dokonywało się ono w następujący sposób: celebrans stojąc - bez nakrycia głowy - ze złożonymi rękoma odmawiał przyciszonym głosem *Pater noster* aż do słów *Et ne nos inducas in tentationem*⁶¹. Dalszą część modlitwy *Pater noster* wraz z dodanymi wersami kapłan wykonywał naprzemian z chórem w następujący sposób⁶²:

V. Et ne nos inducas
in tentationem.

R. *Sed libera nos a malo.*

V. Tu mandasti mandata tua,
Domine.

R. *Custodiri nimis.*

V. Tu lavasti pedes discipulorum
Tuorum.

R. Opera manuum tuarum ne
despicias.

V. Domine, exaudi orationem
meam.

R. Et clamor meus ad te veniat.

V. Dominus vobiscum.

R. *Et cum spiritu tuo.*

V. I nie wódz nas na
pokuszenie.

R. *Ale nas zbaw ode złego.*

V. Tyś rozkazał, Panie,
Przykazania Twoje.

R. *Zachowywać pilnie.*

V. Tyś umył nogi uczniom
Twoim.

R. Nie wzgardzaj dziełem
rąk swoich.

V. Panie, wysłuchaj
modlitwę moją.

R. A wołanie moje niech do Ciebie
przyjdzie.

V. Pan z wami.

R. *I z duchem twoim.*

Bezpośrednio po ostatniej odpowiedzi chóru następowała oracja końcowa celebransa⁶³:

Małaczyński, dz. cyt. s. 85.

⁶¹ „et stans capite detecto dicit: *Pater noster*, secreto”. Tamże.

⁶² MR 1570 s. 156; We wcześniejszym Mszałe krakowskim z 1509 r. znajdujemy następujący tekst modlitwy celebransa: „... stans episcopus vel aliquis senior dicat: *V. Suscepimus deus misericordiam tuam. In medio templi tui. V. Tu mandasti mandata tua. V. Tu lavasti pedes discipulos*”. MC 1509 s. 92r.

⁶³ MR 1570 s. 156; Por. MRV 1630 s. 136-137; MRW 1738 s. 181; Ten sam tekst znajduje się także w: MR 1950 s. 209; P. Guéranger. *Rok liturgiczny*. T. VI. *Tydzień Męki Pańskiej i Wielki Tydzień*. Łomża 1935 s. 426-427.

Oremus:

Adesto, Domine, quaesumus, officio servitutis nostrae: et quia tu discipulis tuis pedes lavare dignatus es, ne despicias opera manuum tuarum, quae nobis retinenda mandasti: ut, sicut hic nobis, et a nobis exteriora abluuntur inquinamenta; sic a te omnium nostrum interiora laventur peccata. Quod ipse praestare digneris, qui vivis et regnas Deus: per omnia saecula saeculorum. *Amen.*

Módlmy się:

Wspomóż, prosimy Cię, Panie, naszą posługę i ponieważ sam raczyłeś umyć nogi uczniom swoim, nie gardź czynnością Twoich rąk, którą poleciłeś nam naśladować; gdy sami obmywamy zewnętrzny brud, zmyj, Panie, w duszach naszych grzechowe zmyzy. Racz tego dokonać Ty, który żyjesz i królujesz, Bóg przez wszystkie wieki wieków. *Amen*”.

Na zakończenie obrzędu przewodniczący zgromadzenia udzielał błogosławieństwa uczestnikom liturgii⁶⁴.

Jak już wspomniano, podczas sprawowania obrzędu chór wykonywał odpowiednie antyfony⁶⁵.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż analogiczny obrzęd umywania nóg sprawowano także w niektórych klasztorach żeńskich, m. in. u Benedyktynek w Nieświeżu⁶⁶. Wszystkie wyżej omówione funkcje liturgiczne spełniały wyłącznie siostry. Rolę celebransa pełniła Ksieni⁶⁷, ubrana w specjalny płaszcz chórowy, przypominający liturgiczną kapę. Obrzęd rozpoczynał się po niesporach uroczystym odśpiewaniem Ewangelii przez jedną z sióstr. Po jej zakończeniu następowało ucałowanie Ewangeliarza przez Ksienię i rozpoczęcie przez nią umywania stóp wyznaczonym dwunastu siostram. Podczas obrzędu śpiewano także antyfonę *Mandatum novum*, a na jego zakończenie *Ubi caritas*. Po zakończeniu tego śpiewu siostry - w milczeniu - podchodziły do Ksieni, od której otrzymywały

⁶⁴ „...ze złożonymi rękami mówi *Pater noster*... wiersze i modlitwę jak we mszale. Po skończeniu zakreśla ręką jeden tylko krzyż nad wszystkimi obecnymi, nic nie mówiąc; składa aparat i odchodzi”. EKN T. XIII s. 363.

⁶⁵ „Jeżeli nie ma nikogo, kto mógłby śpiewać lub recytować antyfony, sam celebrans po umyciu nóg, swoich rąk i włożeniu ornatu, głośno recytuje ósmą antyfonę z jej wersetami stojąc przed środkiem ołtarza, zwrócony twarzą do ludu, poczem odmawia modlitwy końcowe. Ministranci powtarzają razem z celebransem antyfonę *Ubi caritas*, oraz odpowiadają *Amen* na końcu wersełów”. Tamże.

⁶⁶ L e w a ń s k i . *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, dz. cyt. s. 230-231.

⁶⁷ Ksieni - w najstarszych wspólnotach zakonnych przełożona klasztoru, najczęściej dożywotnia. M. B o r k o w s k a . *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*. Warszawa 1996 s. 334.

opłatek oraz przyjmowały z kielicha odrobinę niekonsekwrowanego wina⁶⁸.

Obecne księgi liturgiczne, wydane po Soborze Watykańskim II : *Missale Romanum* z 1970 r. oraz *Missale Romanum* z 2002 r. zachowują również obrzęd umycia nóg⁶⁹. Ceremonia *Mandatum* dokonuje się w podobny sposób, z tą jednak różnicą, iż ma miejsce po homilii⁷⁰. Jeżeli ryt odbywa się poza Mszą św.,

⁶⁸ „A oto dla odmiany Wielki Czwartek u benedyktynek nieświeskich: Po skończeniu niesporu kołacą w klekotkę do stołu razy dwa; do stołu czytać, aby się stosowało świętu. Po obiedzie wespół do trzeciej kołatać na *Mandat* ... a gdy się zejdą siostry do refektarza, czytać ma jedna, od przełożonej naznaczona, Ewangelią św. Jana z Nowego Testamentu, począwszy od tego miejsca: *Wstańcie, pójdźmy stąd*. Za czym wszystkie powstaną i pójdą parami z refektarza do chóru, jedna z najmłodszych iść ma wprzód z krzyżem, po tym dwie z świecami zapalonymi, a za nimi wszystkie siostry parami, na ostatek sama ksieni ma iść w płaszczu. Wszedłszy do chóru, który ma być pięknie przybrany, na kształt wieczernika, tamże ma być wespół chóru ubrany ołtarz jako w kościele, z lichtarzami i świecami kościelnymi. Tamże ma być postawione wino z kielichem i opłatki. Potem, gdy już staną w swym porządku, a ksieni ma być zgotowane krzesło przed ołtarzem, przed którym będzie stać, nim Ewangelią odśpiewa siostra na to naznaczona; która wzięwszy benedykcją u ksieni, śpiewać będzie Ewangelią u pułtyna na to zgotowanego, na prawym rogu ołtarza: *Sequentia Sancti Evangelii secundum Ioannem: Ante diem...* - jak we Mszy do końca. A gdy te słowa śpiewają: *Surgit a coena*, ksieni złoży płaszcz i przepasze się tuwalnią, a tak zgotowawszy się do nóg umywania, czeka, aż skończą Ewangelią. Którą, skoro siostra skończywszy, da ksieni całować; za tymi ksieni zacznie: *Mandatum novum...*, chór weźmie śpiewać u pułtyna w stronę chóru zgotowanego, a drugie siostry siedzą do umycia nóg w miejscu w chórze zgotowanym. Którym ksieni nogi umywa i całuje, a siostry, co służą do Mandatu, w miedzianach czystą wodę dla każdej siostry na przemianę podawać będą. Gdy już ksieni skończy umywanie nóg siostrom, przeorysza stanie na miejscu, gdzie nogi umywają... Przeoryszy, jako pierwszej po ksieni, przypadła tu rola św. Piotra. Następował więc śpiewany dialog, złożony z antyfon (*Tu mihi lavas pedes...*, itd.), przeplatanych responsoriom chóru. Wreszcie po umyciu nóg także i przeoryszy, ksieni wkładała z powrotem płaszcz chórowy i śpiewano na zakończenie tego obrzędu *Ubi caritas*, jeden z najprostszych i najpiękniejszych hymnów, jakie liturgia kościelna stworzyła. Po czym w milczeniu siostry podchodziły do ksieni, a ta dawała im po opłatku (niekonsekwrowanym oczywiście) i poła je z kielicha z winem. W ten sposób nie tylko rozważano, ale i odtwarzano Ostatnią Wieczerzę. Potem należało chór szybko uprzątnąć i przywrócić do normalnego wyglądu. Po recytowanej komplecie zaczynała się *ciemna jutrznia* z przejmującym śpiewem Jeremiaszowych lamentacji i z gaszeniem stopniowo wszystkich świec. Po niej zaś odtwarzana dalszy ciąg dramatu Wielkiego Czwartku, i to z udziałem świeckich”. Cyt. za: B o r k o w s k a. *Życie codzienne polskich*, dz. cyt. s. 266-267; Por. M. B o r k o w s k a. *Triduum Sacrum u Benedyktynek nieświeskich w XVIII wieku*. NP 76: 1991 s. 319-321.

⁶⁹ „Post homiliam, in qua illustrantur potissima mysteria quae hac Missa recoluntur, institutio scilicet sacrae Eucharistiae et ordinis sacerdotalis necnon et mandatum Domini de caritate fraternal, proceditur, ubi ratio pastoralis id suadeat, ad lotionem pedum”. Zob. MR 1970 n. 5 s. 244; „Completa homilia proceditur, ubi ratio pastoralis id suadeat ad lotionem pedum”. Zob. MR 2002 n. 10 s. 300.

⁷⁰ „Valde convenit ut post evangelium habeatur brevis homilia ad illustranda mysteria potissima,

Mandatum rozpoczyna się odśpiewaniem Ewangelii *Ante diem festum Paschae*, a następnie dokonuje się umycia stóp dwunastu wybranym mężczyznom w wyżej opisany sposób⁷¹. Dziś wyłączono z *Mandatum* antyfonę *Ubi caritas*, którą przeniesiono na obrzęd przygotowania darów we Mszy Wieczery Pańskiej.

Na zakończenie tej części badań należy wskazać, iż nie wszystkie ze źródeł zawierają obrzędy wstępne, opis poszczególnych czynności liturgicznych oraz oracje kończące tę ceremonię..

Poniższa tabela (Tab.1.) przedstawia wykaz tych ksiąg i ich zawartość.

Tab. 1.

Teksty \ Źródła	PPI XII	GRF XIII	GF XIII	AC	PPI XIV	MC 1509	GT 1550	MR 1570	AT 1624	G3	G XVII	MRV 1630	G4	MRW 1738	MR 1950	MRLP 1963	MR 1970	OCM 1972	OCM 1987	MR 2002
	Opis asysty	+	+	+	-	+	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-	-
Liturgia słowa	+	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	-	-	-	-
Preces	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pater noster	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-
Orationes: Adesto Domine	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-
Orationes: Deus, qui ...	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Orationes pro his, qui Man- datum ipsum adimpleverunt	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ilość tekstów danej redakcji	6	1	1	0	3	4	0	4	0	1	0	4	1	4	4	4	0	0	0	0

quae missa recoluntur, institutio scilicet sacrae Eucharistiae et ordinis sacerdotalis, necnon et mandatum Domini de caritate fraterna". OHSI n. 15; F. Małaczyński. *Nowa liturgia Wielkiego Tygodnia*. Warszawa 1959 s. 54-60; „Od 1956 roku można tam, gdzie zalecają to względy duszpasterskie, sprawować obrzęd obmycia nóg w Wielki Czwartek, w ramach liturgii, po odczytaniu Ewangelii J 13, 1-15. Powinien on autentycznie wyrażać postawę służącej i wzajemnie sobie pomagającej wspólnoty wiernych". Por. *Mały słownik liturgiczny*. Poznań 1990 s. 105-106; J. Szymbusiak. *Wielki Czwartek*. W: *Pascha nostrum*, dz. cyt. s 394; A. Catella, G. Remondi. *Celebrare l'unità del Triduo Pasquale*. T. I. Torino 1994 s. 173-179.

⁷¹ F. Małaczyński. *Ceremoniał obrzędów Wielkiego Tygodnia*. Warszawa 1958 s. 99.

Powyższe zestawienie prowadzi do następujących konkluzji:

1. Połowa z analizowanych źródeł nie podaje żadnych informacji o rozpoczęciu i zakończeniu obrzędu umycia stóp.
2. Żadna z przebadanych ksiąg nie zawiera wszystkich omawianych elementów. Najlepiej na tle wszystkich zabytków prezentuje się PPI XII, pomijając tylko Modlitwę Pańską.
3. Spośród wszystkich wyżej przebadanych edycji jedynie dziesięć zawiera opis asysty i wykonywane przez nią czynności liturgiczne. Relacjonują o tym zarówno niektóre źródła diecezjalne jak i zakonne.
4. GP w porównaniu z innymi kodeksami zawierają jedynie krótką wzmiankę o odśpiewaniu Ewangelii: *Cantato Evangelio*.
5. W trzech zabytkach na zakończenie obrzędu umycia stóp umieszczone są tzw. *preces* - krótkie teksty mówiące o miłości Boga względem człowieka. G3 i G4 nie odnotowują ich. Brak jest ich także w kodeksach zakonnych.
6. Modlitwę *Pater noster* zawierają tylko cztery mszały rzymskie.
7. Obrzęd *Mandatum* kończył się specjalną oracją. W odróżnieniu od innych edycji, PPI XII zamieszcza dwa warianty tej modlitwy, dając możliwość wyboru celebransowi ceremonii oraz orację za tych, którzy sprawowali obrzęd. MC 1599, MR 1570, MRV 1630, MRV 1738, MR 1950 oraz MRŁP 1963 przepisują na zakończenie *Mandatum* tylko jedną orację: *Adesto Domine*. Pozostałe źródła nie podają żadnych modlitw.

* * *

Po przebadaniu dostępnych ksiąg liturgicznych bez trudu można dostrzec, iż obrzęd *Mandatum* w ciągu wieków nie ulegał zasadniczym zmianom. Urząd Nauczycielski Kościoła i redaktorzy ksiąg liturgicznych starali się i nadal to czynią, by zachować wierność opisowi zamieszczonemu na kartach Ewangelii.

„Kościół..., z świętą zazdrością strzegący skarbów tejże tradycji, przepisuje obowiązkowo taki ceremoniał doroczny: w wielkiej świątyni i w katedrze biskup, a przełożony w klasztorze, powinni w postawie pokornej umywać nogi...”⁷².

Trzeba dodać, że dziś można odprawiać ten obrzęd w każdym kościele podczas wieczornej mszy w Wielki Czwartek.

⁷² Guéranger. *Rok liturgiczny*, dz. cyt. s. 421.

Rozdział III

DE TEXTIBUS IN *MANDATO* USIS

Po zapoznaniu się z historią i ceremonią *Mandatum* rodzi się potrzeba głębszego wniknięcia w teksty obrzędu. Przedmiotem badań będą zatem zagadnienia związane z repertuarem i wariantami tekstowymi.

W części pierwszej tego rozdziału zostaną zaprezentowane teksty źródłowe *Mandatum*, zamieszczone w GP oraz w innych dostępnych kodeksach. Porównanie tekstów Piotrkowczyka z wariantami w innych źródłach pomoże uchwycić istotne podobieństwa i różnice między nimi. Komparatystyka różnych wariantów tekstowych obrzędu umycia nóg pozwoli odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu GP zachowały układ i treść polskich ksiąg chorałowych, które śpiewy zostały przez te księgi przejęte, a z jakich zrezygnowano. Dzięki tego typu analizie będzie można wskazać kodeksy, na których mógł wzorować się Piotrkowczyk.

W części drugiej przebadamy poszczególne teksty obrzędu w aspekcie źródła, z jakiego zostały zaczerpnięte oraz funkcji, jaką spełniały w odnośnych księgach liturgicznych.

1. Warianty tekstowe

W celu jak najpełniejszego obrazu strony tekstowej obrzędu umywania nóg niezbędną wydaje się prezentacja jego różnych wariantów. Pomoże to stwierdzić, w jakim stopniu teksty te zostały zachowane w GP oraz jak wygląda stosunek tej wersji do pozostałych edycji.

Źródła zostaną podzielone na dwie grupy: podstawowe i porównawcze.

1.1. Źródła podstawowe

Formuły słowne drukują dwa spośród czterech graduałów piotrkowskich: G3 i G4¹. W ich cytacji zachowujemy zapis oryginalny. Obok samych tekstów przytaczamy także treść rubryk (kursywa).

¹ Pawlak. *Graduały piotrkowskie*, dz. cyt. s. 192.

1) G3 z 1629 r.:

Ad Mandatum faciendum.

Cantato Euangelio, dum lauantur pedes, haec subscripta cantantur, vel omnia, vel in parte, pro dispositione Cantorum.

Ant.: Mandatum nouum do vobis: vt diligatis inuicem, sicut dilexi vos: dicit Dominus.

Ps.: Beati immaculati in via: qui ambulant in lege Domini.

Et repetitur immediate Antiphona, Mandatum nouum. Et sic aliae Antiphonae, quae habent Psalmos, vel Versus, repetuntur. Et de quolibet Psalmo, dicitur tantum primus Versus.

Ant.: Postquam surrexit Dominus a Coena, misit aquam in peluim, et coepit lauare pedes Discipulorum suorum: hoc exemplum reliquit eis.

Ps.: Magnus Dominus et laudabilis nimis: in civitate Dei nostri, in monte sancto eius.

Ant.: Dominus Jesus, postquam coenauit cum Discipulis suis, lauit pedes eorum, et ait illis: Scitis, quid fecerim vobis, ego Dominus, et Magister? Exemplum dedi vobis: vt et vos ita faciatis.

Ps.: Benedixisti Domine terram tuam: auertisti captiuitatem Jacob.

Ant.: Domine, tu mihi lauas pedes? Respondit Jesus, et dixit ei: Si non laueris tibi pedes, non habebis partem mecum.

v.: Venit ergo ad Simonem Petrum, et dixit ei Petrus. *Repetitur Antiphona:* Domine, tu mihi lauas. *Usque ad finem.*

v.: Quod ego facio, tu nescis modo, scies autem postea. *Tertio repetitur Antiphona,* Domine, tu mihi.

Ant.: Si ego Dominus, et Magister vester laui vobis pedes: quanto magis debetis alter alterius lauare pedes?

Ps.: Audite haec omnes gentes: auribus percipite omnes, qui habitatis orbem.

Ant.: In hoc cognoscent omnes, quia Discipuli mei estis, si dilectionem habueritis ad inuicem.

v.: Dixit Jesus Discipulis suis.

Ant.: Maneant in vobis, fides, spes, charitas, tria haec: maior autem horum est charitas.

v.: Nunc autem manent, fides, spes, charitas, tria haec: maior horum est charitas.

Ant.: Benedicta sit sancta Trinitas, atque indiuisa vnitas: confitebimur ei, quia fecit nobiscum misericordiam suam.

v.: Benedicamus Patrem, et Filium, cum sancto Spiritu.

Ps.: Quam dilecta tabernacula tua, Domine virtutum: concupiscit et deficit anima mea in atria Domini.

Ant.: Vbi charitas, et amor, Deus ibi est.

v.: Congregauit nos in vnum Christi amor.

v.: Exultemus, et in ipso iucundemur.

v.: Timeamus, et amemus Deum viuum.

v.: Et ex corde diligamus nos sincero.

Et repetitur Ant.: Vbi charitas et amor, deus ibi est.

v.: Simul ergo cum in vnum congregamur.

v.: Ne nos mente diuidamur, caueamus.

v.: Cessent iurgia maligna cessent lites.

v.: Et in medio nostri sit Christus Deus.

Et repetitur Ant.: Vbi charitas et amor Deus ibi est.

v.: Simul quoque cum beatis videamus.

v.: Glorianter vultum tuum, Christe Deus.

v.: Gaudium, quod est immensum, atque probum.

v.: Saecula per infinita Saeculorum. Amen.

2) G4 z 1651 r.:

G4 powtarza literalnie tekst zapisany w G3. W związku z tym można wywnioskować, iż tekst Mandatum w G4 jest dokładnym przedrukiem z G3. Tym, co różni te dwa kodeksy, są skróty w zapisie niektórych wyrazów G3. G4 tych skrótów już nie stosuje.

Poniższa tabela (Tab.2.) przedstawia wykaz różnic pomiędzy G3 i G4.

Tab. 2.

G3	G4
partĕ	partem
Petrŭ	Petrum
ōnes	omnes
manĕt	manent
Patrĕ	Patrem
vultŭ	vultum

1.2. Źródła porównawcze

Źródła, z których będziemy korzystać w tej części pracy, to: antyfonarze, gradualy, mszały oraz pontyfikały.

Poszczególne kodeksy zostały usystematyzowane w porządku chronologicznym, począwszy od XII do XXI wieku. Taka prezentacja tekstów pomoże dostrzec zmiany, jakie dokonały się w dziejach obrzędu. Teksty te cytujemy w ich oryginalnym zapisie.

1) *Pontificale Plocense z XII w.*² (PPI XII):

Et primum incipiente pontifice manuatim pedes lavent et distergant, canentes has *antiphonas*: Mandatum novum.

Ps.: Beati immaculati. (Ps. 118).

Ant.: In diebus illis multe.

Ps.: Magnus Dominus. (Ps. 47).

Ant.: Postquam surrexit Dominus.

Ps.: Deus misereatur nostri. (Ps. 66).

Ant.: Domine, tu michi.

Ant.: Dominus Iesus postquam cenavit.

Ant.: Si ego Dominus et magister.

Ps.: Quam dilecta. (Ps. 83).

Ant.: Cena facta dixit Iesus.

Ps.: Miserere mei Deus secundum. (Ps. 50).

Ant.: Diligamus nos invicem.

Ps.: Ecce quam bonum. (Ps. 132).

Ant.: In hoc cognoscent omnes.

Ps.: Laudate Dominum in sanctis. (Ps. 150).

Ant.: Ante diem festum.

Ant.: Vos vocatis me. *Cum aliis antiphonis.*

² Księga zawiera wyłącznie incipity antyfon i psalmów. Pontyfikał ten opisuje następująca publikacja: A. Podleś. *Pontyfikał Płocki z XII wieku. Studium liturgiczno-źródłoznawcze. Edycja tekstu.* Płock 1986.

2) *Graduale Romano-Franciscanum z XIII w.*³ (GRF XIII):

Post denudacionem Altarium hora competenti, facto signo cum tabula, conveniunt Fratres ad faciendum Mandatum, Maiores abluunt pedes, tergunt et osculantur. Et interim hec subscripta cantantur, vel omnis, vel in parte, per dispositione Cantoris.

Ant.: Mandatum novum...⁴

Ps.: Beati immaculati...⁵ (Ps. 118).

Ant.: Postquam surrexit...⁶

Ps.: Magnus Dominus...⁷ (Ps. 47).

Ant.: In diebus illis mulier que erat civitate peccatrix, ut cognovit quia Jesus accubuit in domo Symonis leprosi, attulit alabastrum ungenti, etstans retro secus pedes Domini Jesu lacrimis cepit rigare pedes eius, et capillis suis tergebat, et osculabatur pedes eius, et ungento ungebat.

Ps.: Benedixisti Domine...⁸ (Ps. 84).

Ant.: Maria ergo unxit pedes Jesu, et extersit capillis suis, et domus impleta est ex odore ungenti.

Ps.: Domine ne in furore tuo arguas me neque in ira tua coriapias me. (Ps. 6).

Ant.: Vos vocatis me magister et Domine et bene dicitis, sum etenim, si ego lavi vestros pedes Dominus et Magister et vos debetis alter alterius lavare pedes.

v.: Exemplum enim do vobis, ut et vos ita faciatis.

Ant.: Diligamus nos invicem quia caritas ex Deo est, et qui diligit fratrem suum ex Deo natus est, et videt Deum.

Ps.: Quam dilecta tabernacula...⁹ (Ps. 83).

Ant.: Ubi est caritas et dilectio, ibi sanctorum est congregacio, ibi nec ira est, nec indignacio, sed firma caritas in perpetuum. Cristus descendit mundum redimere, ut liberaret a morte hominem. Exemplum dedit discipulis suis sibi invicem pedes abluerent.

Ps.: Deus misereatur nostri et benedicat nobis, illuminet vultum suum super nos et misereatur nostri. (Ps. 66).

³ Tekst cyt. za: L e w a ń s k i. *Liturgiczne łacińskie dramatyzacje*, dz. cyt. s. 197-202.

⁴ Zob. G3.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

Ant.: Congregavit nos Cristus ad glorificandum se ipsum, reple Domine animas nostras Sancto Spiritu.

Ps.: A solis ortu et occasu, ab aquiline et mari.

Ant.: Mulier, que erat in civitate peccatrix, attulit alabastrum ungenti et stans retro secus pedes Domini lacrimis cepit rigare pedes eius et capillis capitis sui tergebat.

Ps.: Dum esset rex in accubitu suo, nardus mea dedit odorem suavitatis.

Ant.: Domine, tu mihi...¹⁰

v.: Venit ergo ad Symonem Petrum et dixit ei Petrus. V.: Domine.

v.: Quod ego facio, tu nescis modo, scies autem postea. V.: Domine.

v.: Domine non tantum pedes meos sed et manus et capu. V.: Domine.

Ant.: Si ego Dominus...¹¹

Ps.: Audite hec...¹²

Ant.: In hoc cognoscent...¹³

Ant.: Maneant in vobis...¹⁴

v.: Nunc autem...¹⁵

Ant.: Benedicta sit Trinitas...¹⁶

v.: Benedicamus Patrem...¹⁷

Hymnus: Congregavit. *Ant.:* Ubi caritas et amor, Deus ibi est.

v.: Congregavit nos in unum Cristi amor.

Exultemus et in ipso iocundemur,

Timeamus, et amemus Deum unum.

Et ex corde diligamus nos sincero.

v.: Ubi caritas.

v.: Qui non habet caritatem nichil habet.

Et in tenebris et umbra mortis manet.

Nos alterutrum amemus et in die.

Sicut decet ambulemus lucis proles.

v.: Ubi caritas.

v.: Clamat Dominus et dicit clara voce.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

Ubi fuerint in unum congregati.

Meum propter nomen simul tres, vel duo.

Et in medio nostri sit Cristus Deus.

v.: Ubi caritas.

v.: Karitas est summum bonum, amplum donum.

In qua pendet totus ordo preceptorum.

Per quam vetus atque nova lex impletur.

Que ad celi celsa mittit se repletos.

v.: Ubi caritas.

v.: Nam ut caritas coniungit et absentes.

Sic discordia disiungit et presentes.

Quia caritas preceptis in duobus.

Constat quibus Deus atque omnis homo.

v.: Ubi caritas.

v.: Et per coccum prisca lege figuratur.

Qui colore tingi rubro bis iubetur.

Vere memor dat fraternus amor vitam.

Et perpetuam malignis dabat penam.

v.: Ubi caritas.

v.: Unanimiter excelsum imploremus.

Ut det pacem Clemens nostris in diebus.

Iungat fidei speique bonum.

Ut consorcium captemus supernorum.

v.: Ubi caritas.

v.: Similes quo cum beatis videamus.

Glorianter vultum tuum, Christe Deus.

Gaudiunt, quod est immensum, atque probum.

Secula per infinita seculorum. Amen.

3) *Graduale Franciscanum* z XIII w. (GF XIII):

Rękopis GF XIII zawiera niekompletny obrzęd *Mandatum*. Jednakże zachowane jego fragmenty: opis asysty, trzy antyfony: *In diebus illis*, *Maria ergo unxit pedes*, *Ubi caritas*, dwa psalmy: *Magnus Dominus* i *Benedixisti Domine* oraz pięć kompletnych i fragment szóstej strofy hymnu *Congregavit*, są dokładnym powtórzeniem kodeksu GRF XIII.

4) *Antiphonarium Cisterciense z XIII/XIV w.*¹⁸ (AC):

Antiphone ad Mandatum:

Ant.: Dominus Ihesus...¹⁹

Ps.: Deus misereatur...²⁰ (Ps. 66).

Ant.: Postquam surrexit...²¹

v.: Audite hec omnes...²²

Ant.: Si ego, Dominus et Magister...²³

v.: Exemplum enim dedi...²⁴

Ant.: Vos vocatis me...²⁵

v.: Dixit Ihesus...²⁶

Ant.: Mandatum novum...²⁷

v. (*Ps.*): Beati immaculati...²⁸ (Ps. 118).

Ant.: In hoc cognoscent...²⁹

v.: Pacem meam do vobis, pacem relinquo vobis.

Ant.: In diebus illis mulier...³⁰

v.: Maria optimam partem elegit, que non auferetur ab ea.

Ant.: Maria ergo unxit ...³¹

v.: Dimissa sunt ei peccata multa, quoniam dilexit multum.

Ant.: Domine, tu mihi lavas...³²

v.: Domine, non tantum...³³

Ant.: Caritas est summum bonum, amplum donum, in qua pendet omnis ordo preceptorum, per quam vetus atque nova lex impletur per quam Deus ac proxi-

¹⁸ Cyt. za: L e w a ń s k i . *Liturgiczne łacińskie dramatyizacje*, dz. cyt. s. 202-205.

¹⁹ Zob. G3.

²⁰ Zob. GRF XIII.

²¹ Zob. G3.

²² Tamże.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ Zob. GRF XIII.

²⁶ Zob. G3.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ Zob. GRF XIII.

³¹ Tamże.

³² Zob. G3.

³³ Zob. GRF XIII.

mus diligitur, per quam celorum regnum adipiscitur.

v.: Ille namque tenet et quod patet in divines sermonibus, qui caritatem servat in moribus.

Ant.: Ubi est caritas et dilectio, ibi sanctorum est congregacio, sed firma caritas in perpetuum.

v.: Christus descendit mundum redimere, ut liberaret a morte hominem, exemplum prebuit suis discipulis, ut invicem pedes lavarent.

Ant.: Diligamus nos invicem...³⁴

v.: Et hoc mandatum habemus a Deo, ut qui diligit Deum, diligat et fatrem suum.

Ant.: Ubi fratres in unum glorificant Deum, ibi dabit Deus benedictionem.

v.: In vitam usque in seculum.

Ant.: Congregavit nos in unum Christi amor. Timeamus et amemus Christum Dominum. Ubi caritas et amor, ibi Deus.

v.: Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum.

Ant.: Congregavit nos Christus...³⁵

v.: A solis ortu...³⁶

Ant.: Maneant in nobis fides...³⁷

v.: Nunc autem manent fides, spes, caritas, tria hec.

Ant.: Benedicat nos Deus, Deus noster, benedicat nos Dominus.

v.: Et metuant eum omnes fines terre.

5) Pontificale Plocense III z XIV w. (PPI XIV):

Et primum incipiente Pontifice mutuatim pedes lavent et abstergant canentes has Antiphonas:

Mandatum novum do vobis...³⁸

Dicunt alias Antiphonas. Quibus finites Diaconus, vel cui Mandatum fuerit, imponat Ewangelium secundum Iohannem, quasi Lectionem legens, ab eo loco ubi scriptum est *Amen dico vobis, non est servus maior Domino suo*, usque hoc *et ego ipsis*. Secuntur preces:

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Zob. G3.

³⁸ Tamże.

Suscepimus, Deus, misericordiam...³⁹

6) *Missale Cracoviense z 1509 r.* (MC 1509):

Et primum pontifice incipiente vel aliquo seniore mutuatim lavant et abstergant inchoantes hanc unam antiphonam:

Ant.: Mandatum novum do vobis

Alii presbiteri ulterius post eos prosequuntur: ut diligatis...⁴⁰

Ps.: Beati immaculati...⁴¹ (Ps. 118).

Finito versu chorus incipiet:

Mandatum novum. Usque ad finem. Post hec presbiteri ulterius prosequantur alias antiphonas:

Ant.: Diligamus nos...⁴²

Ps.: Ecce quam bonum...⁴³ (Ps. 132).

Sic semper repetatur post psalmum antiphona per chorus:

Ant.: Mandatum novum.

Presbiteri antiphonam:

Ant.: Cena facta dixit Iesus discipulis suis, amen amen dico vobis unus vestrum est hic qui me traditur est i hac nocte.

Ps.: Melius illi erat si natus non fuisset homo ille.

Ant.: Vos vocatis me magister et Dominus: et bene dicitis sum et enim. Si ego lavi vestros pedes Dominus et magister et vos debetis alter alterius lavare pedes.

Ps.: Exemplum enim dedi vobis ut vos ita faciatis.

Ant.: Domine, tu mihi lavas...⁴⁴

Ps.: Venit Iesus ad Symonem Petrum et dicit ei Petrus.

Ant.: Si ego Dominus et Magister ...⁴⁵

Ps.: Exemplum dedi vobis...⁴⁶

Ant.: Rogabat Iesum phariseus ut manducaret cum illo et ingressus domum pharisei discubuit.

³⁹ Zob. PPI XII.

⁴⁰ Zob. G3.

⁴¹ Tamże.

⁴² Zob. PPI XII.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Zob. G3.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

Ps.: Deus stetit in synagoga Deo, in medio autem Deos dijudicat. (Ps. 81).

Ant.: In diebus illis mulier que erat in civitate peccatrix ut cognovit quia Iesus accubisset in domo Simonis leprosi attulit alabastrum unguenti et stans retro secus pedes Domini Ihesu lachrimis cepit rigare pedes eius: et capillis capitis sui tergebat: et osculabatur pedes eius et unguento ungebat.

Ps.: Magnus Dominus et laudabilis...⁴⁷ (Ps. 47).

Ant.: Maria ergo...⁴⁸

Ps.: Dimissa sunt ei peccata multa: quoniam dilexit multum.

Ant.: Deus Iesus postquam...⁴⁹

Ps.: Beati immaculati...⁵⁰ (Ps. 118).

Chorus: Ubi caritas et amor, Deus ibi est.

Presbiteri: Congregavit nos...⁵¹

Chorus: Ubi caritas et amor...

Presbiteri: Qui non habet charitatem...⁵²

Chorus: Ubi caritas et amor...

Presbiteri: Clamat Dominus...⁵³

Chorus: Ubi caritas et amor...

Presbiteri: Simul ergo cum...⁵⁴

Chorus: Ubi caritas et amor...

Presbiteri: Charitas est summum bonum...⁵⁵

Chorus: Ubi caritas et amor...

Presbiteri: Nam ut charitas...⁵⁶

Chorus: Ubi caritas et amor...

Presbiteri: Et per coccum lege prisca...⁵⁷

Chorus: Ubi caritas et amor...

Presbiteri: Unanimiter exelsum imploremus...⁵⁸

⁴⁷ Zob. G3.

⁴⁸ Zob. AC.

⁴⁹ Zob. G3.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Zob. GRF XIII.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Zob. G3.

⁵⁵ Zob. GRF XIII.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże.

Chorus: Ubi caritas et amor...

Presbiteri: Similes quo cum beatis...⁵⁹

Post alias stans episcopus vel aliquis senior dicat:

v.: Suscepimus Deus misericordiam tuam...⁶⁰

Oratio: Adesto Domine...⁶¹

7) *Graduale de Tempore z ok. 1550r.*⁶² (GT 1550):

Prima Ant.: Mandatum novum...⁶³

Ps.: Beati immaculati...⁶⁴ (Ps. 118).

Secunda Ant.: Postquam surrexit...⁶⁵

Ps.: Magnus Dominus...⁶⁶ (Ps. 47).

Ant.: In diebus illis mulier...⁶⁷

Ps.: Benedixisti Domine...⁶⁸ (Ps. 84).

Ant.: Maria ergo unxit...⁶⁹

Ps.: Domine ne in furore...⁷⁰ (Ps. 37).

Tertia Ant.: Vos vocatis me...⁷¹

v.: Exemplum enim...⁷²

Quarta Ant.: Diligamus nos in vicem...⁷³

Ps.: Quam dilecta...⁷⁴ (Ps. 83).

Ant.: Ubi caritas est et dilectio...⁷⁵

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Zob. PPl XII.

⁶¹ Tamże.

⁶² Tekst graduálu cytowany za: L e w a ń s k i . *Liturgiczne łacińskie dramatyizacje*, dz. cyt. s. 222-225.

⁶³ Zob. G3.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Zob. GRF XIII.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże.

⁷² Tamże.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Tamże.

Ps.: Deus misereatur...⁷⁶ (Ps. 66).

Ant.: Congregavit nos Kristus...⁷⁷

Ps.: A solis ortu...⁷⁸

Ant.: Mulier, que erat...⁷⁹

Ps.: Dum esset rex...⁸⁰

Pyrwy Kor ma to śpiewać nabożnie:

v.: Venit ergo ad Simonem...⁸¹

A to wstawszy Piotr ma śpiewać:

Ant.: Domine, tu michi...⁸²

Wtory Kor to ma śpiewać:

Respondit Jesus, et dixit ei:

A to Ihesus ma śpiewać:

v.: Quod ego facio...⁸³

Pirwy Kor ma to śpiewać:

Dixit ei Petrus:

A to Piotr ma śpiewać:

v.: Domine non lavabis michi pedes in eternum.

Wtory Kor to ma śpiewać wessele:

Respondit Ihesus et dixit ei:

Jesus ma to śpiewać:

Ant.: Et si non laverō...⁸⁴

A to Pirwy Kor ma śpiewać:

Dixit ei Petrus:

A to lepak Piotr ma śpiewać:

v.: Domine non tantum...⁸⁵

Albo Jesus ma zaczynać albo Kor ma śpiewać:

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Zob. G3.

⁸² Tamże.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ Zob. GRF XIII.

Ant.: Si ego Dominus et Magister...⁸⁶

Ps.: Audite hec omnes gentes...⁸⁷

Ant.: In hoc cognoscent omnes...⁸⁸

Ant.: Maneant in vobis fides...⁸⁹

v.: Nunc autem manent fides, spes, caritas, tria hec⁹⁰.

Ant.: Benedicta sit sancta Trinitas...⁹¹

8) *Missale Romanum z 1570 r.* (MR 1570):

Teksty zamieszczone w tej księdze są identyczne z redakcją G3. Tym, co różni te dwie księgi jest to, iż MR 1570 repetuje antyfonę po każdym psalmie, bądź wersecie.

9) *Antiphonarium Torunensi z 1624 r.* (AT 1624):

Ant.: Mandatum novum do vobis...⁹²

Ps.: Beati immaculati...⁹³ (Ps. 118).

Ant.: Postquam surrexit...⁹⁴

Ps.: Magnus Dominus...⁹⁵ (Ps. 47).

Ant.: Domnus Jesus...⁹⁶

Ant.: Vos vocatis me...⁹⁷

v.: Exemplum do vobis...⁹⁸

Ant.: Ubi est caritas...⁹⁹

Ps.: Deus misereatur...¹⁰⁰ (Ps. 66).

⁸⁶ Zob. G3.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ Tamże.

⁹² Zob. G3.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ Zob. GRF XIII.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Tamże.

Chor: Venit ergo...¹⁰¹

Petrus: Domine tu michi...¹⁰²

Chorus: Respondit Jesus et dixit ei:

Jesus: Si non laverō...¹⁰³

Chorus: Et dixit ei Petrus:

Petrus: Domine, non...¹⁰⁴

Chorus: Respondit Jesus:

Jesus: Quod ego facio...¹⁰⁵

Ps.: Audite haec...¹⁰⁶

Ant.: In hoc cognoscent...¹⁰⁷

10) *Graduale z XVII w.*¹⁰⁸ (G XVII):

Zawartość tekstowa graduau jest zasadniczo taka sama, jak G3. G XVII, w odróżnieniu od G3, nie zawiera psalmu: *Audite haec omnes gentes: auribus percipite omnes, qui habitatis orbem.*

Księgi różni odmienny układ antyfon i psalmów. Drobne różnice tekstowe świadczą raczej o błędach skryptorskich.

11) *Missale novum Romanum Venetiis z 1630 r.* (MRV 1630):

Tekst *Mandatum* jest dokładnym powtórzeniem G3. Tym, co różni obydwie kodeksy, jest opis czynności wstępnych przez MRV 1630 oraz sposób zakończenia obrzędu.

12) *Missale Romanum Wratislaviae z 1738 r.* (MRW 1738):

Treść i układ obrzędu jest wiernym powtórzeniem MRV 1630.

¹⁰¹ Zob. G3.

¹⁰² Tamże.

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ Zob. GRF XIII.

¹⁰⁵ Zob. G3.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Odtąd dalszy ciąg obrzędu jest identyczny z G3. Tamże.

¹⁰⁸ Tekst cyt. za: M a c i e j e w s k i. *Mandatum z Graduału Sandomierskiego*. „Muzyka” 4: 1971 s. 88-90.

13) *Missale Romanum z 1950 r.* (MR 1950):

Mszal w sposób literalny powtarza teksty MRV 1630 i MRW 1738. Podobnie, jak MR 1570, repetuje antyfonę po każdym psalmie lub wersecie.

14) *Mszal Rzymski Łacińsko-Polski z 1963 r.* (MRŁP 1963):

Zawarte w mszale teksty są powieleniem MRV 1630, MRW 1738 oraz MR 1950. MRŁP 1963 także powtarza antyfonę po każdym psalmie.

15) *Missale Romanum z 1970 r.* (MR 1970):

Ant.: Postquam surrexit...¹⁰⁹

Ant.: Domine, tu mihi...¹¹⁰

Ant.: Si ego, Dominus...¹¹¹

Ant.: In hoc cognoscent...¹¹²

Ant.: Mandatum novum...¹¹³

Ant.: Maneant in vobis...¹¹⁴

16) *Ordo Cantus Missae z 1972 r.* (OCM 1972):

Antiphonae:

1. Postquam surrexit Dominus.
2. Dominus Iesus.
3. Domine, tu mihi lavas pedes.
4. Si ego Dominus et Magister.
5. In hoc cognoscent omnes.
6. Mandatum novum do vobis.
7. Maneant in vobis.

Antiphonae 1, 2, 4 et 6 sine psalmo cantantur.

¹⁰⁹ Zob. G3.

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ Tamże.

¹¹² Tamże.

¹¹³ Tamże.

¹¹⁴ Tamże.

17) *Ordo Cantus Missae z 1987 r.* (OCM 1987):

Ordo literalnie powtarza układ i treść antyfon zamieszczonych w OCM 1972.

18) *Missale Romanum z 2002 r.* (MR 2002):

Ant.: Postquam surrexit...¹¹⁵

Ant.: Dominus Jesus...¹¹⁶

Ant.: Domine, tu mihi...¹¹⁷

v.: Venit ergo...¹¹⁸

v.: Quod ego...¹¹⁹

Ant.: Si ego, Dominus...¹²⁰

Ant.: In hoc cognoscent...¹²¹

v.: Dixit Jesus...¹²²

Ant.: Mandatum novum...¹²³

Ant.: Maneant in nobis...¹²⁴

v.: Nunc autem...¹²⁵

Wynotowaliśmy repertuar śpiewów z dwudziestu źródeł: dwóch podstawowych i osiemnastu porównawczych. W celu zobrazowania różnic i podobieństw między nimi, w poniższej tabeli (Tab.3.) zostanie przedstawiony zasób tekstów poszczególnych kodeksów od XII do XXI w. Wszystkie zabytki zostaną przedstawione w porządku chronologicznym i porównane z G3 i G4. Pozwoli to stwierdzić, w jakim stopniu księgi piotrkowskie przejęły i zachowały wcześniejsze warianty tekstowe, a jednocześnie jakie nowe formy słowne zostały dodane do tego obrzędu.

¹¹⁵ Tamże.

¹¹⁶ Tamże.

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ Tamże.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ Tamże.

¹²² Tamże.

¹²³ Tamże.

¹²⁴ Tamże.

¹²⁵ Tamże.

Lp	Teksty	Źródła																			
		PPI XII	GRF XIII	GF XIII	AC	PPI XIV	MC 1509	GT 1550	MR 1570	AT 1624	G3	G XVII	MRV 1630	G4	MRW 1738	MR 1950	MRLP 1963	MR 1970	OCM 1972	OCM 1987	MR 2002
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
35	Miserere mei Deus	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Maria ergo unxit pedes Jesu	-	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37	Mulier, que erat in civitate	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Maria optimam patrem	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
39	Mellius illierat si natus	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
40	Nunc autem manent	-	+	-	+	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
41	Postquam surrexit	+	+	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
42	Pacem meam do vobis	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43	Quod ego facio tu nescis	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
44	Quam dilecta tabernacula	+	+	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
45	Rogabat Iesum phariseus	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
46	Si ego Dominus et Magister	+	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
47	Ubi caritas et amor	-	+	+	-	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
48	Ubi est caritas et dilectio	-	+	-	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
49	Ubi fratres in unum	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50	Venit ergo ad Symonem	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+

Lp	Teksty	Źródła																					
		PPI XII	GRF XIII	GF XIII	AC	PPI XIV	MC 1509	GT 1550	MR 1570	AT 1624	G3	G XVII	MRV 1630	G4	MRW 1738	MR 1950	MRŁP 1963	MR 1970	OCM 1972	OCM 1987	MR 2002		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22		
51	Vos vocatis me Magister	+	+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
52	Venit Iesum ad Simonem	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
53	Hymn Congregavit:	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	
53a	1zw. Congregavit nos in unum	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	
53b	2zw. Qui non habet caritatem	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
53c	3zw. Clamatus Dominus	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
53d	4zw. Caritas est summum bonum	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
53e	5zw. Nam ut caritas coniungit	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
53f	6zw. Et per coccum prisca	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
53g	7zw. Unanimiter excelsum	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
53h	8zw. Similes quo cum beatis	-	+	-	-	-	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	
53i	9zw. Simul ergo cum in unum	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	
53j	Ilość tekstów danego kodeksu	18	38	13	33	1	26	27	24	15	24	23	24	24	24	24	24	6	7	7	11		

Z przeprowadzonych badań komparatystycznych wynikają następujące wnioski:

1. Udział wymienionych formuł słownych w obrzędzie *Mandatum* nie był jednakowy. Zasadniczy trzon wszystkich redakcji stanowiły teksty nr: 3, 4, 5, 6, 8, 11, 12, 13, 23, 27, 32, 33, 34, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 50, 53a, 53h. Występują one regularnie i są obecne w większości kodeksów. W mniejszym zakresie notowane są teksty nr: 2, 10, 14, 15, 18, 29, 36, 48, 51, 53b, 53c, 53d, 53e, 53f, 53i. W dwóch księgach zamieszczone są teksty nr: 9, 16, 17, 22, 53g. Jednorazowo występują teksty nr: 1, 7, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 35, 37, 38, 39, 42, 45, 52.

2. Najbardziej popularnym śpiewem były dwie antyfony: *Domine, tu mihi lavas* oraz *Mandatum novum*. Każda z nich występuje w osiemnastu spośród dwudziestu badanych źródeł. Obydwu antyfon nie zawiera GF XIII. Ponadto antyfon tych nie odnotowują zabytki płockie: antyfony *Domine, tu mihi lavas* brakuje w PPI XIV, a antyfony *Mandatum novum* w PPI XII.

3. Mimo, iż teksty poszczególnych zabytków są w dużej mierze identyczne, to jednak niektóre rękopisy nawet w kręgu tej samej diecezji nie przedstawiają jednolitej wersji (PPI XII i PPI XIV).

4. Każdy z GP (G3 i G4) zawiera łącznie zestaw dwudziestu czterech tekstów.

5. Największą ilość tekstów spośród źródeł porównawczych reprezentuje GRF XIII, łącznie 38. Można wnioskować, iż taką samą liczbę posiada także GF XII₂, na co wskazuje identyczny układ z GRF XIII zachowanych w nim fragmentów obrzędu.

6. G3 i G4 dysponują tym samym repertuarem, co MR 1570. Druki piotrkowskie nawiązują więc zdecydowanie do schematu wskazanego mszału. Cały obrzęd umycia nóg wydaje się być wiernym odbiciem ceremonii z MR 1570.

7. GP nie przejęły wielu tekstów wcześniejszych redakcji, pomimo ich występowania w różnych zabytkach. Należą do nich teksty nr: 2, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 29, 36, 48, 51, 53b, 53c, 53d, 53e, 53f, 53g. Księgi piotrkowskie nie powieliły żadnego tekstu, który pojawił się pierwotnie tylko jeden raz. Wyjątek stanowi jedna zwrotka hymnu *Ubi caritas: Simul ergo cum in unum*, zamieszczona w MR 1570.

8. W porządku chronologicznym wszystkie warianty tekstowe G3 powielają G XVII i MRV 1630, natomiast G4: MRW 1738, MR 1950 oraz MRŁP 1963. Formy słowne G3 - łącznie z G4 - zostały przejęte przez sześć późniejszych redakcji.

9. Charakterystyczne jest to, iż wszystkie księgi wydane po G3 nie dodały żadnych nowych tekstów do istniejących w G3. Można wyprowadzić stąd wniosek, iż repertuar tego kodeksu wszedł na kilka wieków do kanonu innych redakcji.

10. Zasadnicza zmiana dokonała się w MR 1970. Mszał ten zredukował liczbę

tekstów o następujące numery: 3, 4, 5, 6, 8, 11, 13, 23, 33, 40, 43, 44, 47, 50, 53, 53a, 53h, 53i. OCM 1972 dodał jednak z powrotem do repertuaru tekst nr 11. Antyfonę tę zachował również OCM 1987. MR 2002 przepisuje w *Mandatum* jedenaście tekstów: nr 11, 12, 13, 27, 32, 34, 40, 41, 43, 46, 50.

11. Powyższe zestawienie pokazuje także, iż kolejne księgi wydane po G3 nie dodały żadnych nowych tekstów poza tymi, które znalazły się w drukach piotrkowskich. Edycja tego kodeksu stała się więc przełomową. Ustaliła ostateczny zakres tekstów, obowiązujący aż do Soboru Watykańskiego II.

2. Źródła tekstów

W obrzędzie *Mandatum* znalazła zastosowanie określona ilość różnych śpiewów. Bez przeprowadzenia bardziej wnikliwych badań utrzymywano, iż są to formuły „wpisane w księgi liturgiczne, co oznacza obowiązek wykonywania ich na równi ze śpiewem godzin kanonicznych”¹²⁶. W związku z tym w tej części pracy zamierzamy przeanalizować teksty tego rytu w aspekcie źródła, z których zaczerpnięto poszczególne formuły słowne danego śpiewu. Badane teksty zostaną podzielone na dwie grupy: antyfony i psalmodię.

2.1. Antyfony

Antyfona jest krótkim refrenem, rozpoczynającym i kończącym psalm. Jej zadaniem jest podanie tonu psalmodycznego, podkreślenie konkretnej prawdy wiary oraz wskazanie myśli przewodniej obchodzonej uroczystości¹²⁷.

GP na obrzęd umycia stóp przepisują osiem antyfon. Jak wykazano wcześniej, pierwotnie tych tekstów było znacznie więcej. Ich redukcji dokonał Mszał Piusa V. Należy przypuszczać, iż tego rodzaju decyzja podyktowana była ich różnym stopniem przydatności. Struktura tekstów i zawarte w nich treści wskazują, iż autorzy tego zestawu zwrócili uwagę przede wszystkim na miłość braterską, nie podkreślając dramatyczności ceremonii. Do liturgii wybrano zatem tylko te, które ze względu na swoje treści najbardziej odpowiadają duchowi ceremonii.

Kompletne teksty zamieściliśmy wyżej, podając różne warianty tych formuł.

¹²⁶ Lewański. *Dramat i dramatyizacje liturgiczne*, dz. cyt. s. 96.

¹²⁷ Zob. W. Schenk, J. Ścibor. Hasło: *Antyfona*. EK T. I szp. 710-711.

Niżej przytaczamy tylko ich incipity.

I: *Mandatum novum...*

1. Jako źródło tekstu, należy wskazać: J 13, 34.
2. GR 1974 poleca także tę antyfonę na *Mandatum*, ale dopiero jako szóstą w kolejności¹²⁸.
3. W GS jest to jedyna antyfona, którą należy wykonać podczas obrzędu umywania nóg¹²⁹.

II: *Postquam surrexit...*

1. Tekst antyfony oparty jest na Ewangelii św. Jana 13, 4.5.15.
2. W GR 1974 antyfona ta rozpoczyna śpiewy przepisane na obrzęd umycia nóg¹³⁰.

III: *Dominus Iesus postquam...*

1. Źródłem tekstu jest: J 13, 12.13.15.
2. *Graduale Romanum* z 1974 r. przy tej antyfonie zamieszcza informację *ad libitum*, wskazując na jej fakultatywność podczas umywania nóg¹³¹.

Powyższa antyfona używana była nie tylko w *Mandatum*, ale także jako śpiew komunijny. Nie znaleziono wyjaśnienia, dlaczego wykorzystywano dwukrotnie ten sam tekst w czasie tej samej celebracji. GR 1974 czyniąc klauzulę *ad libitum*, nie wymaga dwukrotnego jej użycia podczas jednej celebracji. Zasadniczą antyfoną na Komunię jest według GR 1974 *Hoc corpus*¹³².

IV: *Domine, tu mihi lavas...*

1. Jako źródło tekstu, należy wskazać: J 13, 6-8.
2. GR 1974 przepisuje tę antyfonę na *Mandatum*, jako trzecią w kolejności¹³³.

¹²⁸ GR 1974 s. 167.

¹²⁹ GS s. 132.

¹³⁰ GR 1974 s. 164.

¹³¹ Tamże s. 165.

¹³² Tamże s. 170.

¹³³ Tamże s. 165-166.

V: *In hoc cognoscent...*

1. Tekst antyfony pochodzi z: J 13, 35.
2. GR 1974 zamieszcza tę antyfonę jako piątą na *Mandatum*¹³⁴.

VI: *Maneant in vobis...*

1. Jako źródło tekstu, należy wskazać: 1 Kor 13, 13.
2. GR 1974 umiejscawia tę antyfonę na obrzęd umycia nóg jako siódmą w kolejności¹³⁵.

VII: *Benedicta sit sancta Trinitas...*

1. Tekst został zaczerpnięty z introitu mszalnego na uroczystość Trójcy Najświętszej.: *Festum SS. Trinitatis*¹³⁶.
2. GR 1974 nie przepisuje tej antyfony na *Mandatum*.

Tekst antyfony, w odróżnieniu od poprzednich, nie jest bezpośrednim cytatem z Biblii. Według badań J. Pikulika należy on do liturgii rodziny franciszkańskiej¹³⁷.

VIII: *Ubi caritas...*

1. Tekst antyfony jest parafrazą Ewangelii według św. Jana: J 14, 15-24.
2. GR 1974 nie zamieszcza tej antyfony wśród śpiewów na obrzęd *Mandatum*, ale przeznaczają ją na *Offertorium*¹³⁸.
3. GS, podobnie jak GR 1974, poleca wykonanie tej antyfony na ofiarowanie¹³⁹.

Cały utwór *Ubi caritas* z historycznego punktu widzenia zajmuje wyjątkowe miejsce w omawianych śpiewach. Do niedawna uważany był za dzieło anonimowe nieznanego kompozytora. Nie umiano także wskazać konkretnej epoki, z której się wywodzi. Dzięki jednak wieloaspektowym badaniom filologicznym i egzegetycznym w definitywny sposób ustalono pochodzenie tego hymnu. Dokonał tego szwedzki naukowiec - Dag Norberg, który w niezbity sposób udowod-

¹³⁴ Tamże s. 166-167.

¹³⁵ Tamże s. 167.

¹³⁶ Tamże s. 371.

¹³⁷ J. Pikulik. *Polskie Graduały Średniowieczne*. Warszawa 2001 s. 100.

¹³⁸ GR 1974 s. 168-169.

¹³⁹ GS s. 133-135.

nił autorstwo, czas i miejsce pochodzenia utworu¹⁴⁰. Jego zdaniem autorem jest Paolino (756-802), biskup Akwilei, który skomponował ten hymn ok. 800 r. dla tamtejszej wspólnoty kościelnej¹⁴¹. Odnaleziona w całości kompozycja Paolina składa się z 12 pięciowersowych strof, z których każda posiada cztery zmieniające się wiersze oraz jeden identyczny dla wszystkich zwrotek: *Ubi caritas...*, pełniący rolę refrenu¹⁴². Utwór ten został po raz pierwszy odśpiewany na otwarciu Synodu w Cividale, w 796 r. Jego tekst został opublikowany także podczas Kongresu Eucharystycznego w Udine, w 1972 r.¹⁴³

Genezę tego hymnu zajmował się również A. Wilmart. Jego zdaniem hymn ten zawierają już cztery kodeksy z IX/X w.: jeden z Reichenau (IX w.), jeden z Verony (IX w.) oraz dwie księgi z St. Gallen (X w.). Po każdej zwrotce - nie przed - następuje *Ubi caritas*. W kodeksie z Reichenau i w jednym z St. Gallen hymn ten nosi nazwę *De caritate*. Pozostałe księgi nie podają żadnego tytułu. Wilmart prawdopodobny czas powstania tego utworu datuje na ok. 800 r. w Reichenau. Z jego treści wynika, iż został napisany w konkretnym celu, mianowicie do śpiewania podczas wspólnego wypoczynku wspólnoty klasztornej. Inne stanowisko jest takie, iż hymn został ułożony do *Caritas*, która wyrażała się w rozdawaniu jedzenia i picia braciom. Właściwe jednak miejsce znalazł hymn w wielkoczwartkowym obrzędzie *Mandatum*. Świadczenia hymnu *Congregavit* wykonywanego podczas umywania nóg pochodzą z X/XI w. z Monte Cassino i Beneventu. Prawdopodobnie aż do połowy XIII w. był on własnością liturgii Wielkiego Czwartku tamtejszych mnichów. Pierwotny refren *Ubi caritas est Vera, Deus ibi est* został zmieniony na *Ubi caritas et Amor, Deus ibi est*. Wykonuje się go odąd nie po, ale przed każdą zwrotką¹⁴⁴.

Badania Wilmarta należy traktować jednak bardziej hipotetycznie. Nie do-

¹⁴⁰ B. Balestrieri. *Il canto dell'agape cristiana „Ubi caritas est vera, Deus ibi est!”*. OsRomli 7: 1974 s. 5.

¹⁴¹ Zdaniem G. Del Ton, powołującego się na Valfrido Strabone, Paolino komponował i kazał śpiewać wiernym na zgromadzeniach liturgicznych własne kompozycje: „częściej i najbardziej w czasie Mszy prywatnych..., hymny albo przez innych, albo przez siebie skomponowane”. Tamże; Lexikon für Theologie und Kirche daje natomiast znak zapytania przy twierdzeniu o powstaniu hymnu z okazji synodu w Akwilei. Zob. Hasło: *Ubi caritas*. ThK. T.10 szp. 340.

¹⁴² Poza tym każdy wiersz składa się z ośmiu sylab z rytmicznym akcentem na 3 i 7 sylabie, przeplatany czterozgłoskowcem z rytmicznym akcentem na 3 sylabie. Potrzebne okazało się również rymowanie między dwoma hemistychami, na 8 i 4 sylabie wiersza, w celu łatwiejszego zapamiętania słów i melodii. Hymn ten można także wykonywać w sposób responsoryjny, dzieląc każdy wiersz między kantora i zgromadzenie wiernych. Tamże.

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ Szerzej na ten temat zob. Schäfer, dz. cyt. s. 100-106.

wodzi on w sposób pewny - tak jak czyni to Dag Norberg - autorstwa, daty ani miejsca powstania utworu. Badania szwedzkiego naukowca dostarczają zatem zupełnie nowych, nieznanych dotąd wiadomości na temat *Ubi caritas...*, także na gruncie polskim. Dotychczas uważano bowiem, iż hymn ten jest typowym średniowiecznym centonem anonimowego autora¹⁴⁵.

GP, jak podano wcześniej, zawierają tylko trzy zwrotki tego hymnu. Interesującą jest ostatnia ze strof: *Simul quoque*. Jest to jedyna zwrotka, której autorem nie jest Paolino z Akwilei. W kompletnym wykazie wszystkich strof tego utworu, którym dysponujemy, nie znajdujemy jej¹⁴⁶. Z badań przeprowadzonych przez Cempurę wynika, iż zwrotka ta powstała w XIII w. i jest pochodzenia franciszkańskiego. Po reformie trydenckiej zmieniono jej pierwotny incipit *Similes quo* na *Simul quoque*¹⁴⁷. Tekst hymnu po przyjęciu go przez Mikołaja III (1277-1280) stał się własnością całego Kościoła.

2.2. Psalmodia

Psalmodia oznacza recytację psalmów według ustalonych wzorów. Można zatem zaryzykować twierdzenie, że psalmodię stanowią różne formy i sposoby wykonywania psalmów połączone z melodią¹⁴⁸. W naszym przypadku chodzi o psalm w połączeniu z antyfoną. Antyfona określa tonację psalmu i nadaje mu wewnętrzne ukierunkowanie, przyczyniając się do jego właściwego zrozumienia¹⁴⁹.

W przeważającej mierze źródłem tekstów *Mandatum* jest Biblia: psalmy, Ewangelia według św. Jana oraz I List św. Pawła do Koryntian.

2.2.3. Teksty z Księgi Psalmów

Psalterz stanowi zasadnicze źródło interesujących nas tekstów. Możliwość szerokiego ich użycia wynika z ogromnego zróżnicowania tekstów psalmowych pod względem treściowym¹⁵⁰.

¹⁴⁵ Cempura, dz. cyt. s. 122.

¹⁴⁶ Balestrieri, dz. cyt. s. 5.

¹⁴⁷ Cempura, dz. cyt. s. 122.

¹⁴⁸ Por. W. A p e l. *Gregorian Chant*. Bloomington and London 1958 s. 179-196.

¹⁴⁹ *Mały słownik liturgiczny*, dz. cyt. s. 15, 131; *Słownik muzyczny*. Opr. J. H a b e l a. PWM 1977 s. 156.

¹⁵⁰ Tamże s. 174.

Ogółem z psalmów zostały zaczerpnięte następujące wersety, które prezentujemy w kolejności występującej w GP¹⁵¹.

I: *Beati immaculati in via...*

1. Źródłem tekstu jest Ps 119, 1.
2. GR 1974 na obrzęd *Mandatum* nie podaje żadnego wersetu¹⁵².
3. GS przepisuje na *Mandatum* dziesięć pierwszych wersetów tego psalmu i poleca ich wykonanie wraz z antyfoną *Mandatum novum...*, śpiewaną po każdym z nich¹⁵³.

II: *Magnus Dominus et laudabilis...*

1. Tekst pochodzi z Ps 48, 2.
2. GR 1974 nie podaje tego tekstu przy *Mandatum*.

III: *Benedixisti Domine...*

1. Jako źródło wersetu, należy wskazać Ps 85, 2.
2. GR 1974 nie zamieszcza tego tekstu na obrzęd umycia nóg.

IV: *Audite haec omnes gentes...*

1. Źródłem tekstu jest Ps. 49, 2.
2. GR 1974 nie notuje tego tekstu na *Mandatum*.

V: *Quam dilecta tabernacula...*

1. Źródłem tekstu jest Ps 84, 2.
2. W GR 1974 brak tego tekstu przy *Mandatum*.

Księga Psalmów stała się zatem źródłem dla pięciu wersetów. Jako uzasadnienie, można podać ich związek tematyczny z antyfonami, do których zostały przypisane.

Ponadto żaden z przedstawionych tekstów nie znalazł się w GR 1974.

¹⁵¹ Numeracja poszczególnych psalmów pochodzi z Biblii Tysiąclecia, dz. cyt.

¹⁵² GR 1974 s. 167.

¹⁵³ GS s. 132-133.

2.2.4. Inne

A. Biblijne

Poniżej wskazujemy dokładne źródło pochodzenia każdego z wersetów.

I: *Venit ergo ad Simonem Petrum...*

1. Źródłem tekstu jest J 13, 6.
2. GR 1974 poleca wykonanie tego wersetu podczas umywania nóg wraz z antyfoną *Domine, tu mihi ...*¹⁵⁴.

II: *Quod ego facio...*

1. Werset pochodzi z: J 13, 7.
2. GR 1974 łączy ten tekst z antyfoną *Domine, tu mihi ...* i przepisuje go na *Mandatum*¹⁵⁵.

III: *Si ego Dominus et Magister ...*

1. Źródłem tekstu jest J 13, 14.
2. W GR 1974 tekst ten jest czwartą antyfoną *Mandatum (Si ego Dominus et Magister vester lavi vobis pedes: quanto magis vos debetis alter alterius lavare pedes?)*¹⁵⁶.

IV: *Dixit Iesus Discipulis ...*

1. Tekst zaczerpnięty jest z J 13, 12.
2. GR 1974 zamieszcza go na *Mandatum* razem z antyfoną *In hoc cognoscent...*¹⁵⁷.

V: *Nunc autem manent ...*

1. Tekst pochodzi z 1 Kor 13, 13.
2. W GR 1974 ten sam tekst jest zarówno antyfoną, jak i wersetem¹⁵⁸. Różnica dotyczy tylko początkowych wyrażen: antyfona rozpoczyna się słowami *Maneant in vobis*, natomiast werset *Nunc autem manent*. Księga ta przewiduje wykonanie wersetu również podczas *Mandatum*.

¹⁵⁴ GR 1974 s. 165-166.

¹⁵⁵ Tamże.

¹⁵⁶ Tamże s. 166.

¹⁵⁷ Tamże s. 166-167.

¹⁵⁸ Tamże s. 167.

Źródłem dla wyżej wymienionych wersetów stały się w większości teksty natchnione: Ewangelia według św. Jana oraz I List do Koryntian.

B. Pozabiblijne

I: *Benedicamus Patrem et Filium...*

Tekst pochodzi z oficjum brewiarzowego *Ad Tertiam*, z uroczystości Trójcy Najświętszej¹⁵⁹.

2.3. Hymn

Autorem hymnu *Ubi caritas* jest, jak już wyżej wskazano, Paolino z Akwilei¹⁶⁰. Tekstem źródłowym dla wszystkich strof jest I List św. Jana Apostoła. Poszczególne zwrotki kompozycji: *Congregavit nos...*, *Exultemus et in ipso iucundemur...*, *Timeamus et amemus...*, *Et ex corde diligamus...*, *Simul ergo cum in unum...*, *Simul ergo cum in unum...*, *Ne nos mente dividamur...*, *Cessent iurgia maligna...*, *Et in medio nostri...*, *Simul quoque cum beatis...*, *Glorianter vultum tuum...*, *Gaudium quod est immensum...*, *Saecula per infinita saeculo...* są parafrazą tekstu biblijnego.

Dzisiaj już nie wykonuje się tego śpiewu podczas obrzędu umywania nóg. GR 1974 przeniósł go na obrzęd przygotowania darów¹⁶¹. Przygotowanie darów Mszy Wieczery Pańskiej jest prawdziwą „prawdziwą liturgią miłości”¹⁶².

Odpowiednikiem tego śpiewu w języku polskim jest *Gdzie miłość wzajemna i dobroć*. Liturgia Wielkiego Czwartku „ukazuje więc w sposób modelowy odpowiedniość śpiewu o miłości bliźniego” podczas *offertorium*¹⁶³.

* * *

W wyniku przeprowadzonych badań należy wskazać, iż zasadniczym źródłem tekstów *Mandatum* są teksty biblijne: 13 rozdział Ewangelii według św. Jana, I

¹⁵⁹ LU s. 909.

¹⁶⁰ Balestrieri, dz. cyt. s. 5.

¹⁶¹ GR 1974 s. 168-169.

¹⁶² Pawlak. *Muzyka liturgiczna*, dz. cyt. s. 363.

¹⁶³ Tamże.

List św. Jana Apostoła, I List do Koryntian oraz Księga Psalmów. Na ogólną liczbę 20 różnych tekstów dziesięć pochodzi z Ewangelii Janowej, jeden z I Listu św. Jana Apostoła, dwa z I Listu do Koryntian, pięć z Księgi Psalmów. Jeden tekst został zaczerpnięty z Uroczystości Trójcy Świętej.

Spośród wszystkich tekstów charakterystyczny jest *Ubi caritas*¹⁶⁴. Nie dla wszystkich jego zwrotek można wskazać dokładne teksty biblijne. Większość z nich jest parafrazą I Listu św. Jana.

Należy zatem stwierdzić, iż ideą wszystkich tekstów tego śpiewu jest zdecydowane ukazanie miłości Boga i miłości bliźniego¹⁶⁵, co doskonale oddaje omawiany obrzęd.

¹⁶⁴ D. Desportes. *Jeudi Saint. Le lavement des pieds. De l'Évangile à la Liturgie*. „L'Ami du clergé” 12: 1965 s. 188.

¹⁶⁵ W krytycznej hermeneutyce dwunastu strof poematu Paolina aż szesnaście razy pojawia się słowo *miłość bliźniego* i zawsze odnosi się do miłości Bożej, natomiast cztery razy występuje słowo *miłość* na oznaczenie miłości między ludźmi - za wyjątkiem jednego przypadku, w którym prawdopodobnie ze względów metrycznych oznacza miłość Boga i cztery razy słowo *miłość* odnoszące się również do człowieka. Można wnioskować, iż wyrażenie *miłość bliźniego* i *miłość* jest dokładnym dwumianem miłości: *miłości świętej* i *miłości świeckiej*. Innymi słowy odnoszą się do Świętej osoby Boga i do *nie-świętej* czyli *świeckiej* osobowości ludzkiej. Balestrieri, dz. cyt. s. 5.

DE MELODIARUM NATURA ET FORMA

Zasadniczym materiałem określającym specyfikę przekazu piotrkowskiego są melodie *Mandatum* zawarte w badanych księgach. Zagadnienie wersji melodycznej śpiewów obrzędu umycia nóg w GP stanowi ważną problematykę pracy. Celem niniejszego rozdziału jest w związku z tym analiza muzykologiczna form chorałowych śpiewów towarzyszących tej ceremonii. Pozwoli to na uporządkowanie repertuaru, ustalenie źródła melodii i ukazanie cech wspólnych, charakterystycznych dla każdej z grup.

Ponadto dokonamy analizy porównawczej chorału Piotrkowskiego z melodiami innych ksiąg. Komparatystryka melodii zawartych u Piotrkowczyka z melodiami innych zabytków pozwoli określić muzyczną specyfikę danego przekazu oraz odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu księgi wcześniejsze wpłynęły na kształt melodii *Mandatum* w GP. Z omówionych już źródeł porównawczych następujące posiadają notację muzyczną przy *Mandatum*: GF XIII, AT 1624, G XVII, GR 1955, GR 1974. W studiach nad melodiami zastosujemy metodę porównawczą w oparciu o wybrane miejsca wariantowe. Dzięki porównaniu niewielkich odcinków melodii, w ramach których zachodzą zmiany melodii, określona zostanie specyfika wersji muzycznej tego samego utworu. Metoda ta, zwana wariantową, wypracowana przez benedyktynów z Solesmes, pozwala odnaleźć pokrewieństwo pomiędzy poszczególnymi kodeksami, ustalić związki pośrednie zachodzące pomiędzy grupami zabytków oraz wykryć relacje genealogiczne między nimi¹. W melodiach poszczególnych śpiewów obrzędu rozróżniamy trzy formy muzyczne: psalmy, antyfony oraz hymn.

1. Psalmy

W obrzędzie *Mandatum* psalmy występują wielokrotnie. Wśród nich spotykamy formę prostą oraz introitalną. Klasyfikacji psalmodii dokonamy na podstawie *Liber Usualis*. Zamierzeniem autora jest ustalenie modus każdej z kompozycji i wskazanie źródła melodyki poszczególnych śpiewów.

¹ Por. I. Pawlak. *Śpiewy „Alleluja” w Graduale Macieja Drzewieckiego z 1536 r.* MMAe T. VII s. 147.

1.1. Forma prosta

Z psalmodii prostej pochodzą następujące melodie:

Ps. 1.

Przykł. 1.

Ve-nit er-go ad Si-mo-nem Pe-trum et di-xit e-i Pe-trus.

Si-mo-nem Pe-trum et

Si-mo-nem Pe-trum et di-xit

Przykł. 2.

Quod e-go fá-ci-o tu nes-cis mo-do sci-es au-tem post-e-a.

Quod e-go

Psalm *Venit ergo...* występuje w połączeniu z antyfoną *Domine, tu mihi lavas...* Psalm reprezentuje piąty ton psalmowy, z półtonem poniżej V stopnia². Modus tego psalmu zgadza się z modusem antyfony (modus V) oraz z modusem pozostałych źródeł.

Jeżeli chodzi o różnice melodyczne GP z innymi kodeksami, to zachodzą one

² LU s. 168.

w stosunku G XVII, GR 1955 i GR 1974. Linia melodyczna tych kodeksów wykazuje większą wariabilność, przede wszystkim poprzez zastosowanie skoków tercjowych. Jednakże finalis melodii zostało nienaruszone, z dyferencją *a*. Wersja Piotrkowczyka, oparta na recytatywie, wydaje się być prostsza do wykonania.

Psalm *Quod ego facio...* połączony jest również z antyfoną *Domine, tu mihi lavas....* Podobnie, jak poprzedni, oparty jest na piątym tonie psalmowym (V ton z dyferencją: *a*)³. Modus tego psalmu jest identyczny z pozostałymi źródłami i zgadza się z modusem antyfony (modus V). Struktura inicjalna GP nie zawiera dźwięku pośredniego *a*, który występuje we wzorcu melodycznym piątego tonu psalmowego.

Jest to jedyna różnica zapisu piotrkowskiego w stosunku do innych kodeksów. Być może jest to błąd drukarski albo, co wątpliwe, świadomy zabieg redaktora księgi. W strukturze inicjalnej żadnego z psalmów nie spotykamy skoku kwinty.

Obydwa omówione psalmy (Ps.1. i Ps.2.) posługują się więc tą samą melodią. Widoczne jest także ich powiązanie z antyfoną. Intonacje tych psalmów są takie same, jak struktura melodyczna drugiej części antyfony na słowach *si non laverō*. Dokładna intonacja każdego z tych dwóch psalmów wzięta z antyfony jeszcze bardziej łączy psalm z antyfoną.

Ps. 2.

Przykł. 3.

G3
 G4
 G XVII
 GR 1955
 GR 1974
 Di - xit le - sus Di - sci - pu - lis su - is.

AT 1624
 Di - xit Di - sci - pu - lis su - is

Psalm połączony jest z antyfoną *In hoc cognoscent....* W budowie wykazuje cechy siódmego tonu psalmowego⁴, co jest zgodne z G XVII, GR 1955 i GR

³ Tamże.

⁴ Por. LU s. 172.

1974. Modus psalmu zgadza się również z modusem antyfony (modus VII). Z uwagi na krótkość tekstu zastosowano tylko inicjum i formułę następnika z kadencją, a opuszczono tenor i medianę poprzednika. W przypadku AT 1624 mamy do czynienia z wyraźnym zachowaniem III stopnia tetrardusa - *h* (tzw. modus archaiczny - modus plagalny z recytatywem na III stopniu).

W tym przypadku psalm powiązany jest z antyfoną tonalnie. Dyferencja tego psalmu na dźwięku *c* uwypukla jego zbieżność z antyfoną.

Jak widać z powyższego zestawienia, melodia Piotrkowczyka jest identyczna z G XVII, GR 1955 i GR 1974. AT 1624 dysponuje odmienną wersją melodyczną, którą w stosunku do GP charakteryzuje całkowity brak neum dwunutowych. Z pewnością ten wariant melodyczny nie stał się wzorem dla redaktora gradualów.

Poniższa tabela (Tab.4.) przedstawia zestawienie melodii i tekstów psalmodii prostej:

Tab. 4.

Ton psalmowy Teksty	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
<i>Venit ergo</i>	-	-	-	-	+	-	-	-
<i>Quod ego</i>	-	-	-	-	+	-	-	-
<i>Dixit Iesus</i>	-	-	-	-	-	-	+	-
Razem	0	0	0	0	2	0	1	0

Zatem źródłem melodii dla trzech psalmów jest psalmodia prosta. Dwa spośród psalmów oparte zostały na V tonie tej psalmodii i jeden na VII tonie.

1.2. Forma introitalna

Z psalmodii introitalnej zaczerpnięte są następujące melodie:

Ps. 1.

Przykł. 4.

The image displays musical notation for Psalm 1. At the top, a single melodic line is shown on a six-line staff, spanning two octaves (G3 to G4). The notes are connected by a continuous line, with some melismas indicated by wavy lines. Above the staff, five 'x' marks are placed above specific notes. Below the staff, the Latin text is written: "Be - a - ti im - ma - cu - la - ti in vi - a: qui am - bu - lant in le - ge Do - mi - ni." Below this, three smaller musical staves are shown, each labeled with a source: "GF XIII", "AT 1624", and "GR 1955". Each of these staves shows a short melodic fragment for the word "vi - a", with an 'x' mark above the final note.

Psalm połączony jest z antyfoną *Mandatum novum...* Utwór oparty jest na trzecim tonie psalmowym. Medianta tego psalmu jest dwuakcentowa: I akcent na sylabie *-la-*, II na sylabie *vi-*. Tenor II (*qui ambulat*) rozpoczyna się inicjum i to przesądza o zastosowaniu mszalnym (introitalnym). Psalm utrzymany jest w II modus autentycznym, wykazując tym samym zgodność z modusem antyfony (ton III). Modus psalmu jest identyczny z pozostałymi źródłami.

Psalm łączy się z antyfoną tonalnie i melodycznie. Struktura melodyczna incipitu tego psalmu jest pokrewna z incipitem antyfony *Mandatum novum...*, co jeszcze bardziej podkreśla związek psalmu z antyfoną.

Porównując wersję melodyczną Piotrkowczyka z innymi źródłami zauważamy, iż melodia tego psalmu w G3 i G4 została „wzbogacona” wprowadzeniem dwunutowych melizm na słowach *via*, *ambulant*, *in*, *lege*. Potwierdza to jego introitalne pochodzenie. Szczególnie charakterystyczna jest melizma na słowie *via*. Piotrkowczyk w miejsce pojedynczej nuty na drugiej sylabie tego słowa wprowadza dwunutową neumę, dokonując w ten sposób wydłużenia i wzbogacenia linii melodycznej. Być może był to świadomy zabieg, bądź akomodacja

nieznanego wzorca. Wcześniejsze czasowo kodeksy dysponują w tym miejscu interwałem tercji. Z kolei zabrakło dźwięku *h* przy słowie *qui*. W klasycznym tonie introitalnym III jest to inicjum następnika, które posiada *clivis*.

W zestawieniu GP z GF XIII widzimy, iż Piotrkowczyk transponuje melodię o kwintę wyżej. Zatem albo redaktorzy druków piotrkowskich dokonali świadomie transpozycji z GF XIII, albo korzystali z innego, nieznanego źródła. Być może posłużyli się jakimś lokalnym wzorcem.

Kolejne dwa poniższe psalmy zanotowane są w tym samym tonie:

Przykł. 5.

G3
 G4
 Quam di - le - cta ta - ber - na - cu - la tu - a Do - mi - ne vir - tu - tum: con - cu - pi - scit et
 G3
 G4
 de - fi - cit a - ni - ma ne - a in a tri - a Do - mi - ni.
 AT 1624
 a tri - a Do - mi - ni
 GR 1955
 a ti - a Do - mi - ni

Przykł. 6.

G3
 G4
 G XVII
 Be - ne - di - ca - mus Pa - trem et Fi - li - um cum san - cto Spi - ri - tu.
 AT 1624
 Pa - trem et Fi - li - um cum san - cto Spi - ri - tu
 GR 1955
 Pa - trem et Fi - li - um cum san - cto Spi - ri - tu

Te dwa wersety psalmowe: *Quam dilecta...* i *Benedicamus Patrem...* towarzyszą antyfonie *Benedicta sit sancta Trinitas...*, przeznaczonej na Uroczystość Trójcy Świętej⁵. Ich melodyka oparta jest na trzecim tonie psalmowym⁶. Utrzymane są w II modus plagalnym i wykazują zgodność z modusem antyfony (modus II) i z pozostałymi źródłami (w przypadku psalmu *Benedicamus Patrem...*, AT 1624 i GR 1955 notują modus w co-finalis *a*).

Identyczną wersję melodyczną psalmu *Quam dilecta...* posiada G XVII. Zachodzi tu zatem analogiczna sytuacja, jak w przypadku psalmu *Nunc autem manent...*. Cechą wspólną melodii GP i AT 1624 w przypadku tego psalmu jest stosowanie długich recytatywów. Melodyka psalmu tych dwóch kodeksów różni się najbardziej w zakończeniu. Mimo odmiennego rysunku melodii, Piotrkowczyk wyraźnie wydłuża ją poprzez zastosowanie dwóch neum dwunutowych i torculusa.

Powiązanie tych psalmów z antyfoną *Benedicta sit sancta Trinitas...* widoczne jest w intonacji i w dyferencji. Każdy z nich posługuje się tą samą strukturą inicjalną, co antyfona. Świadczy to o ścisłym związku melodycznym i tonalnym psalmu z antyfoną.

W przypadku psalmu *Benedicamus Patrem...*, identyczną melodią, co Piotrkowczyk, dysponuje G XVII. AT 1624 i GR 1955 zostały zanotowane o kwintę wyżej. Piotrkowczyk notuje neumy dwuntowe, których brak w AT 1624 i GR 1955.

Ps. 2.

Przykł. 7.

G3
G4

Ma-gnus Do-mi-nus et lau-da-bi-lis ni-mis: in ci-vi-ta-te De-i no-stri in-mo-n-te san-cto e-i-us.

GF XIII

lau-da-bi-lis ni-mis: in ci-vi-ta-te

AT 1624

lau-da-bi-lis ni-mis: in ci-vi-ta-te

G XVII

lau-da-bi-lis

⁵ Por. LU s. 909-910.

⁶ Por. LU s. 167.

Psalm *Magnus Dominus...* połączony jest z antyfoną *Postquam surrexit...*. Melodia pochodzi z IV tonu psalmodii introitalnej⁷. Modus psalmu III jest zgodny z modusem antyfony. Podobnie jest w pozostałych źródłach. Psalm powiązany jest z antyfoną tonalnie. Zarówno psalm jak i antyfona posiadają tę samą dyferencję końcową na dźwięku *e*.

Melodia Piotrkowczyka jest najwyraźniej bogatsza melizmatycznie, niż w porównanych zabytkach.

Niemal identyczną wersję (z wyjątkiem inicjum) posiada psalm *Audite haec...*:

Przykł. 8.

The image shows two musical staves. The top staff is labeled 'G3' and 'G4' on the left. It features a treble clef and a series of notes with stems. Above the staff, there are four 'x' marks indicating specific notes. Below the staff, the Latin text is written: 'Au - di - te haec om - nes gen - tes: au - ri - bus per - ci - pi - te om - nes qui ha - bi - ta - tis or - bem.' The bottom staff is labeled 'AT 1624' on the left. It also has a treble clef and a series of notes with stems. Above the staff, there are three 'x' marks. Below the staff, the Latin text is: 'Au - di - te haec om - nes gen - tes au - ri - bus'.

Forma jest ta sama, natomiast inny jest tylko tekst. Melodyka zaczerpnięta jest z czwartego tonu⁸. Psalm połączony z antyfoną *Si ego Dominus...*. Wewnątrz przebiegu melodii pojawia się kasownik przy nucie *h*, jakby dla przypomnienia wykonawcom, że nie można używać *b*. Utwór skomponowany jest w IV modus i jest zgodny zarówno z modusem antyfony (modus IV), jak i z pozostałymi źródłami.

Zbieżność tego psalmu z antyfoną *Si ego Dominus...* widoczna jest w dyferencji (wspólny dźwięk *e*). Psalm łączy się z antyfoną tonalnie i melodycznie.

G3 i G4 w porównaniu z AT 1624 charakteryzuje bogatsza melizmatyka. Nie dysponujemy w tym przypadku zapisem melodycznym tego psalmu innych zabytków. Trudno więc ustosunkować się do tego zagadnienia, nie znając innych wersji.

⁷ Por. LU s. 167.

⁸ Por. LU s. 174; Zob. także: P. B a n n w a r t. *Gregorianik*. Einsiedeln 1986 s. 59.

Ps. 3.

Przykł. 9.

G3
G4
Be - ne - di - xi - sti Do - mi - ne ter - ram tu - am: a - ver - ti - sti cap - ti - vi - ta - tem la - cob.

GF XIII
Be - ne - di - xi - sti

G XVII
Be - ne - di - xi - sti

GR 1955
Be - ne - di - xi - sti

W GP psalm występuje z antyfoną *Dominus Iesus...*, która była także antyfoną na Komunię⁹. Melodia oparta jest na drugim tonie psalmodii introitalnej. Zgodność z II tonem psalmodii widoczna jest w intonacji, mediancie a szczególnie w kadencji końcowej. Utwór skomponowany jest w II modus plagalnym (hypodoryckim) i wykazuje zgodność z modusem antyfony (modus II). Modus psalmu jest identyczny także w innych źródłach (w przypadku GF XIII modus II w finalis *A grave* /4 w dół od *d*/, natomiast w GR 1955 w finalis *a cutum* /5 w górę od *d*/).

Różnice między wersją Piotrkowczyka a innymi wariantami polegają także na skróceniu dwunutowych meliz do pojedynczych neum, nie powodując jednak deformacji melodii.

⁹ Por. LU s. 679-680.

Ps. 4.

Przykł. 10.

G3
G4
G XVII

Nunc au - tem ma - nent fi - des spes ca - ri - tas tri - a haec: ma - ior ho - rum est ca - ri - tas.

AT 1624

au - tem ma - nent fi - des spes ca - ri - tas tri - a haec: ma - ior ho - rum est ca - ri - tas

GR 1955
GR 1974

ca - ri - tas tri - a ma - ior au - tem ho - rum est ca - ri - tas

Psalm połączony jest z antyfoną *Maneant in vobis...* Melodia oparta jest na siódmym tonie psalmodii introitalnej¹⁰. Drugie inicjum na słowie *maior* przemawia za psalmodią introitalną. Utwór skomponowany jest w VII modus autentycznym. Modus psalmu wykazuje zgodność z modusem antyfony (modus VII) i pozostałymi źródłami. Dyferencja tego psalmu (dźwięk *g*) podkreśla jego powiązanie z antyfoną.

GP posiadają identyczną melodię z G XVII. Zdaniem T. Maciejewskiego, przekaz G XVII znajduje analogię z *Graduale de tempore* z 1520 r. franciszkanów krakowskich. G XVII ogranicza się jednak tylko do najistotniejszych śpiewów. Pod względem muzycznym różni się także od wersji oficjalnej i franciszkańskiej uproszczonym śpiewem. Zmiany obejmują redukcję ligatur do pojedynczych nut¹¹. Całkowita zgodność wersji GP z G XVII pozwala przypuszczać, iż Piotrkowczyk mógł wzorować się na tradycji franciszkanów krakowskich. Natomiast G XVII, nieco późniejszy od GP, wiernie skopiował wariant melodyczny Piotrkowczyka.

Większe podobieństwo zauważamy z GR 1955 i GR 1974. Występujące w GR 1955 i GR 1974 skoki tercji, w Graduałach Piotrkowskich zmienione są przez wprowadzenie nuty przejściowej, co powoduje jednocześnie wydłużenie melizmy. Mamy właśnie do czynienia z takim zjawiskiem. Natomiast na ostat-

¹⁰ Por. LU s. 168.

¹¹ Maciejewski, dz. cyt. s. 87.

niej sylabie słowa *tria* Piotrkowczyk skraca dwunutową melizmę do pojedynczej neumy.

Na podstawie analizy muzykologicznej stwierdzono, iż zastosowano cztery psalmy w II modus, jeden w modus III, jeden w modus IV, dwa w modus V i dwa w modus VII.

Modus każdego z psalmów jest zgodny z modusem antyfony. Zdaniem I. Pawlaka modus D, który przyjęły druki piotrkowskie, znany jest dwom zabytkom z przełomu XI/XII w.: gradułowi z Benewentu i gradułowi z Forlimpopoli¹². Fakt ten świadczy o kontynuacji tradycji zachodniej w GP.

Poniższa tabela (Tab.5.) przedstawia zestawienie melodii i tekstów psalmodii introitalnej:

Tab. 5.

Ton psalmowy Teksty	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
<i>Beati immaculati</i>	-	-	+	-	-	-	-	-
<i>Magnus Dominus</i>	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Benedixisti Domine</i>	-	+	-	-	-	-	-	-
<i>Audite haec</i>	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Nunc autem manent</i>	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Quam dilecta</i>	-	-	+	-	-	-	-	-
<i>Benedicamus patrem</i>	-	-	+	-	-	-	-	-
Razem	0	1	3	2	0	0	1	0

Jak pokazano w tabeli, melodie siedmiu psalmów oparto o psalmodię introitalną. Trzy spośród nich zaczerpnięte są z III tonu tej psalmodii, dwa z IV tonu, jeden z II i jeden z VII tonu. Użycie psalmodii introitalnej można wyjaśnić w dwojaki sposób: albo antyfonę czerpano ze śpiewów mszalnych (tak się stało prawdopodobnie z antyfoną *Dominus Iesus postquam coenavit...*); albo też, być może, chciano obrzędowi nadać bardziej uroczysty charakter.

¹² Pawlak. *Graduały piotrkowskie*, dz. cyt. s. 279.

2. Antyfony

Obrzęd *Mandatum* w GP zawiera osiem różnych antyfon. Analizując ich stronę muzyczną zwrócimy uwagę na następujące kwestie: modus, melizmatyka, bemolizacja, przesunięcie akcentu na inną sylabę, skok kwarty zamiast tercji oraz ogólną budowę melodii.

Ant. 1.

Przykł. 11.

Man-da-tum no-vum do vo-bis ut di-li-ga-tis in vi-cem si-cut di-le-xi vos di-cit Do-mi-nus.

GF XIII
ut di-li-ga-tis

AT 1624
GR 1955
GR 1974
ut di-li-ga-tis

Antyfona *Mandatum novum* utrzymana jest w modus III autentycznym. Amplitudę melodii jest niewielki, ogranicza się do interwału seksty ($e-c'$). Melodyka tej antyfony jest typu sylabicznego.

Identyczną melodię posiada G XVII. W przypadku pozostałych kodeksów różnice melodyczne są niewielkie. GP transponują melodię o kwintę wyżej. Między melodią zawartą w GP a pozostałymi wersjami zachodzi różnica, polegająca na zamianie nuty na sylabie *di-*. We wszystkich kodeksach, z wyjątkiem G XVII, sylaba ta notowana jest na dźwięku *g* (w GF XIII ze względu na transpozycję na dźwięku *c*), natomiast Piotrkowczyk podnosi melodię o cały ton w górę, na dźwięk *a*.

GP najprawdopodobniej przejęły wcześniejszą melodię tej antyfony z wzorców rzymskich, wzbogacając jedynie drugą sylabę słowa *dicit* poprzez wprowadzenie dwunutowej neumy. W ten sposób skok tercji $e-g$ został wypełniony nutą przejściową *f*. Zgadzałyby się to z twierdzeniem H. Feichta, którego zdaniem skoki tercjowe chętnie wypełniano w chorale polskim nutą przejściową¹³. GF XIII i AT

¹³ H. Feicht, *Św. Cyryl i Metody w polskich księgach chorałowych i śpiewnikach*. W: *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*. Red. Z. Liśsa. Kraków 1975 s. 248.

1624 zachowują w tym miejscu interwał tercji. Fakt ten może świadczyć, iż Piotrkowczyk akomodował wzorce melodyczne, „wzbogacając” je o cechy polskie.

Tę modyfikację spotykamy także w graduacjach XX-wiecznych, które z kolei uprościły melodię na pierwszej sylabie słowa *dicit*, zastępując *clivis* przez *punctum*:

Przykł. 12.

G3
G4
di - cit Do - mi - nus.

GF XIII
di - cit Do - mi - nus.

AT 1624
di - cit Do - mi - nus

GR 1955
GR 1974
di - cit Do - mi - nus.

Ant. 2.

Przykł. 13.

G3
G4
Post - quam sur - re - xit Do - mi - nus a Coe - na mi - sit a - quam in

G3
G4
pel - vim et coe - pit la - va - re pe - des Dis - ci - pu - lo - rum su - o - rum

G3
G4
hoc e - xem - plum re - li - quit e - is.

Antyfona posiada cechy III modus autentycznego. Charakteryzuje ją mocny recytatyw modalny, ale z opóźnionym wejściem do seksty (*c*). Pozostałe źródła notują tę antyfonę w tym samym modus.

Ambitus melodii antyfony obejmuje interwał oktawy (d^1 - d^2). Struktura inicyjalną charakteryzuje ruch sekundowy. Dźwięk kulminacyjny d^2 pojawia się pięć razy. Antyfona ma charakter sylabiczno-melizmatyczny. Melodia prowadzona jest zasadniczo ruchem łącznym, przy czym występuje dziewięć skoków tercjowych. Forma tego utworu wykazuje budowę dwudzielną: część pierwsza kończy się na słowie *pelvim*, część druga rozpoczyna się od słów *et coepit*... W części drugiej kompozytor, w celu uzyskania kontrastu, posłużył się progresją opadającą, by w ten sposób powrócić do intonacji początkowej i zakończyć utwór.

Analiza porównawcza z wcześniejszymi rękopisami wykazuje największe podobieństwo do GF XIII. Drobne różnice GP w stosunku do GF XIII dotyczą skracania i rozszerzania melizm, zmiany wysokości dźwięku, zmiany melodii oraz przesunięcia melizmy na inną sylabę. Odmienność melizmatyki chorału piotrkowskiego od GF XIII dotyczy najczęściej zmiany wysokości dźwięku oraz skracania dwunutowych melizm do pojedynczych nut.

Melodia tej antyfony, podana przez GP znacznie odbiega od melodii AT 1624. Trudno jest wskazać źródło, na którym opiera się ta księga¹⁴. Jej układ wskazuje na pochodzenie rzymskie. AT 1624 różni od GP przede wszystkim bogatsza melizmatyka. Doskonale widać to na przykładzie słowa *Coena*:

Przykł. 14.

The image shows two musical staves. The top staff is labeled 'G3' and 'G4' and shows a melody for the word 'Coe - na'. The melody consists of a quarter note 'C', a quarter note 'oe', and a melisma on 'na' consisting of four quarter notes. The bottom staff is labeled 'AT 1624' and shows a melody for the word 'Coe - na'. The melody consists of a quarter note 'C', a quarter note 'oe', and a melisma on 'na' consisting of five quarter notes. Both staves are in treble clef.

GP każdą z sylab tego wyrazu notują na dwunutowej neumie, podczas gdy w AT 1624 sylaba *Coe*- składa się z 5 nut, a sylaba *-na* z 4 nut. Można przypuszczać, że zmiany w drukach piotrkowskich idą w kierunku skracania melizm i podkreślania sylab akcentowanych. Skróceń dokonywano na kilka sposobów. Przy bardzo rozbudowanych melizmach usuwano dźwięki pojedyncze, albo po-

¹⁴ Księga ta składa się z dwóch tomów. Pierwszy pochodzi z 1622 r., drugi z 1624 r. Została spisana w Toruniu przez benedyktynek Dorotę Łażeńską. Taka informacja znajduje się na pierwszej karcie części pierwszej. Skryptorka podpisała się również na zakończenie części drugiej.

wtarzające się, starając się jednak zachować rysunek melodyczny¹⁵.

Odmianą melodyką tej antyfony od GP charakteryzują się także księgi późniejsze. Pomimo, iż G XVII powstało pod koniec XVII w., to jednak jego zapis nutowy w niektórych miejscach także odbiega od GP.

Przykł. 15.

G3
G4
pel - vim et coe - pit la - va - re pe - des

G XVII
pel - vim et coe - pit la - va - re pe - des

Badając melodykę tej antyfony, zawartą w G3 i G4 z GR 1955, GR 1974 oraz GXIII zauważamy, jak już wspomniano, iż GP wykazują tendencję do skracania melizmatów. W analizowanym przykładzie zjawisko to polega na opuszczaniu powtarzających się dźwięków wewnątrz poszczególnych motywów:

Przykł. 16.

G3
G4
a Coe - na

G XIII
a Coe - na

GR 1955
GR 1974
a coe - na

Jednakże zastosowany przez Piotrkowczyka zabieg nie spowodował zasadniczej zmiany struktury muzycznej.

¹⁵ Walicka. *Śpiewy procesji palmowej*, dz. cyt. s. 85-86.

Ciekawym zagadnieniem dotyczącym melizmatyki w tej antyfonie jest przesunięcie melizmy w GP na inną sylabę. Problem ten zauważamy w strukturze inicjalnej.

Przykł. 17.

G3
G4
Post - quam sur - re - xit

G XIII
Post - quam sur - re - xit

AT 1624
Post - quam sur - re - xit

GP dokonały przesunięcia neumy z sylaby nieakcentowanej na sylabę akcentowaną. Pozostałe kodeksy notują neumę na sylabie nieakcentowanej. Zabieg ten miał służyć podkreśleniu sylab akcentowanych. Świadczy to o tym, iż w drukach piotrkowskich można zauważyć renesansowe traktowanie akcentu słowa, zgodne z regułami łaciny klasycznej. Osiągano to poprzez redukowanie do minimum ilości nut przypadających na sylabę krótką i rozszerzanie melizm na sylabach akcentowanych¹⁶. Po tej linii poszli także redaktorzy GP, wprowadzając większość skrótów na sylabach nieakcentowanych.

Ant. 3.

Przykł. 18.

G3
G4
Do - mi - nus Ie - sus post - quam coe - na - vit cum Dis - ci - pu - lis su - is la - vit pe - des

G3
G4
e - o - rum et a - it il - lis sci - tis quid fe - ce - rim vo - bis e - go Do - mi -

G3
G4
nus et Ma - gi - ster? Ex - em - plum de - di vo - bis ut et vos i - ta fa - ci - a - tis.

¹⁶ Pawlak. *Graduały piotrkowskie*, dz. cyt. s. 41.

Antyfona zanotowana jest w modus II plagalnym. W tym modus utrzymana jest ta antyfona także w pozostałych kodeksach. Ambitus melodii obejmuje interwał seksty (c^1 - a^1). Utwór ma charakter sylabiczno-melizmatyczny. Najbardziej rozbudowane melizmaty widoczne są na słowach *scitis, vobis, ita*. Łącznie występuje w antyfonie dwanaście skoków tercjowych oraz pięć skoków kwarty: cztery razy c - f i jeden raz e - a . Zdaniem J. Pikulika stosowanie skoku kwarty zamiast tercji ma na celu podkreślenie charakteru plagalnego melodii. Stosowanie kwarty zamiast tercji w przebiegu melodii świadczy o wpływach zachodnich (niemieckich). Według T. Miazgi jest to cecha charakterystyczna dla tzw. dialektu germańskiego¹⁷. Specyfiką melodii piotrkowskich jest inicjalny skok kwarty, przyjęty zamiast tercji. Różnice melodyczne w incipicie są niewielkie w stosunku do G XVII i GR 1955, natomiast GF XIII tworzy własny wariant melodyczny. Melodykę incipitów różni przede wszystkim skok kwarty, którego brakuje w GF XIII. Występowanie skoku kwarty w strukturze inicjalnej wyjaśnił I. Pawlak. Jego zdaniem należy przyjąć, iż taką wersję przejęto z wcześniejszych wzorców. Wskazuje w swoich badaniach na kodeksy krakowskie i diecezjalne, gdzie stosowanie kwarty było częstą praktyką. Według stanowiska wspomnianego autora „wytworzyła się więc pewna ciągłość tradycji rękopiśmiennej, przekazującej taką postać melodii. Tej tradycji uległy też księgi piotrkowskie”¹⁸. Byłaby to zatem cecha chorału polskiego. Zasadniczym wyróżnikiem tzw. chorału germańskiego jest podwyższenie najwyższych dźwięków niektórych neum lub fragmentów melodii o pół tonu: z e na f , h na c , a na b , a czasem także o cały ton: c zamiast b , g zamiast f ¹⁹. Wynikiem tego jest zamiana interwału tercji na kwartę, co widoczne jest w analizowanej antyfonie: dźwięk e został podwyższony o pół tonu na f , a dźwięk g o cały ton na a . Według badań przeprowadzonych przez I. Pawlaka, *dialekt* ten pojawił się już w kodeksach XII-wiecznych. Najmocniej jednak zaznaczył się na wschodzie i północy Europy²⁰.

Analiza porównawcza GP z innymi źródłami wskazuje przede wszystkim na skracanie podwójnych i potrójnych nut do pojedynczych neum.

¹⁷ Tamże s. 261.

¹⁸ Tamże s. 262.

¹⁹ Tamże s. 261.

²⁰ Powstanie *dialektu* związane było z różnymi przyczynami: zależność od akcentu słowa, związek z pentatoniką, zapowiedź akordowej budowy melodii. Tamże s. 264-265.

Przykł. 19.

Three musical staves showing different melodic versions of the phrase "Do-mi-nus Ie-sus". Each staff is in G major (one sharp) and uses a treble clef. The first staff is labeled "G3", "G4", "G XVII", and "GR 1974". The second staff is labeled "AT 1624". The third staff is labeled "GR 1955". Each staff has an 'x' above the first note (G4) indicating a specific pitch or ornament. The notes are connected by various rhythmic values and slurs.

Ant. 4.

Przykł. 20.

Two musical staves for the antiphona. The first staff is labeled "G3" and "G4" and contains the text "Do-mi-ne tu mi-hi la-vas pe-des?Re-spon-dit Ie-sus et di-xit e-i si non". The second staff is also labeled "G3" and "G4" and contains the text "la-ve-ro ti-bi pe-des non ha-be-bis par-tem me-cura." Both staves show a melodic line with various rhythmic values and slurs, and an 'x' above the first note of the first staff.

Antyfona skomponowana jest w modus V. Modus ten jest identyczny dla pozostałych edycji. Ambitus melodii nie jest rozległy, obejmuje interwał septymy (f^1-e^2). Mimo kilku melizmatów melodia ma charakter sylabiczny. W jej przebiegu występuje pięć skoków tercjowych, w tym dwie tercje wielkie $f-a$ oraz inicjalny skok kwarty $g-c$, który może świadczyć o tym, iż prawdopodobnie taką postać przejęto z zabytków krakowskich, nie zmieniając ich tradycyjnego inicjum²¹.

Interesującym zjawiskiem jest występujący w tej antyfonie bemol. Nie spotykamy go przy kluczu, lecz wewnątrz utworu. Prawdopodobnie o zaistnieniu w tym miejscu alteracji w kierunku $la-si$ zdecydowały również względy wykonawcze. Bemol obserwowany w licznych śpiewach należących do V tonu jest tym stopniem, który zakłóca czystość struktury tzw. *tertia species diapente*. Takie zakłócenie nazywano w średniowieczu *absonia* i traktowano jako niezgodne z podstawo-

²¹ Pawlak. *Graduały piotrkowskie*, dz. cyt. s. 262.

wym systemem tonów, wyrażonym w naturalnym porządku dźwięków²².

Melodia antyfony, którą umieścili Piotrkowczycy, różni się nieznacznie od melodii zachowanej w innych kodeksach. Różnice te dotyczą wcześniej zasygnalizowanej kwestii skracania i rozszerzania melizm, a także przesunięcia melizmy na inną sylabę:

Przykł. 21.

G3
G4
Do - mi - ne tu mi - hi la - vas pe - des? Re - spon - dit le - sus et di - xit e - i:

AT 1624
Do - mi - ne et di - xit e - i:

G XVII
Do - mi - ne Re - spon - dit le - su et di - xit e - i:

GR 1955
GR 1794
Do - mi - ne et di - xit e - i:

Ant. 5.

Przykł. 22.

G3
G4
Si e - go Do - mi - nus et Ma - gi - ster ve - ster la - vi vo - bis pe - des:

G3
G4
quan - to ma - gis de - be - tis al - ter al - te - ri - us la - va - re pe - des?

AT 1624
Do - mi - nus Ma - gi - ster ve - ster pe - des

GR 1955
GR 1794
Do - mi - nus et Ma - gi - ster ve - ster la - vi vo - bis pe - des

²² J. Ścibor. *Geneza struktur modalnych chorału gregoriańskiego w świetle traktatów enchiriadis*. Lublin 1999 s. 45-46.

Antyfona utrzymana jest w IV modus i wykazuje zgodność z pozostałymi kodeksami. Ponadto wewnątrz melodii występuje bemol. Jego obecność wydaje się być podyktowana względami praktycznymi. Zazwyczaj pojawia się on wtedy, gdy przebieg linii melodycznej ma charakter descendentalny. Tak dzieje się również w tym przypadku, gdzie na słowie *magis* melodia biegnie gwałtownie do dołu. Prawdopodobnie powodem umieszczenia bemola były względy wykonawcze. Inną przyczyną może być chęć uniknięcia trytonu, osiąganego niemal bezpośrednio w pochodzie opadającym²³. Taka sytuacja będzie powtarzała się także w przypadku pozostałych melodii.

Wersja melodyczna Piotrkowczyka jest identyczna z G XVII. Melodia GP wykazuje także dużą zgodność z AT 1624, co mogłoby wskazywać na wspólne źródło. Różnice dotyczą przesunięcia melizm na inną sylabę, skracania neum, bądź wprowadzenia torculusa. W stosunku do GR 1955 i GR 1974, G3 i G4 charakteryzuje skrócona melizmatyka i odmienny rysunek linii melodycznej:

Przykł. 23.

G3
G4
G XVII
ma - gis de - be - tis al - ter al - te - ri - us

AT 1624
ma - gis de - be - tis al - te - ri - us

GR 1955
GR 1974
ma - gis vos de - be - tis al - te - ri - us

Ant. 6.

Przykł. 24.

G3
G4
In hoc co-gnos-cent om-nes qui - a Dis - ci - pu - li me - i es - tis si di - le - cti - o - nem ha - bu - e - ri - tis ad in - vi - cem.

²³ Zob. R. Bernagiewicz, *Problem dolnego B gradualów 2. modus (protus plagalis) w świetle danych paleograficznych*. LS 8: 2002 n. 2 s. 312.

Melodia antyfony utrzymana jest w tonie VII. Rozpoczęcie melodii i recytatyw (*d*) mają zdecydowane cechy odmiany autentycznej. Inne źródła notują ją w tym samym modus.

Strukturę inicjalną charakteryzuje skok tercjowy w dół i powrót *d-h-d*²⁴. Ambitus melodii obraca się w interwale septymy (*f¹-e²*). Rysunek linii melodycznej jest descendentalny. Melodyka antyfony jest typu sylabicznego. Melodia pierwszej części antyfony, dzięki zastosowaniu recytatywu na słowach *omnes quia*, jest bardziej uboga i obraca się głównie wokół dźwięków *d-e-h*.

Porównując natomiast wersję melodyczną GP z AT 1624 zauważamy, iż Piotrkowczyk zastępuje skok kwarty (*c-g*) skokiem tercjowym (*h-g*), uzyskując w ten sposób bardziej płynny przebieg linii melodycznej.

Przykł. 25.

Example 25 shows two musical staves. The top staff, labeled G3 and G4, contains the melody for the words "Dis - ci - pu - li me - i es - tis". The bottom staff, labeled AT 1624, contains the melody for the words "me - i es - tis Dis - ci - pu - li". Both staves show a melodic line with a cross above the final note.

Ant. 7.

Przykł. 26.

Example 26 shows a single musical staff labeled G3 and G4. It contains a long melodic line corresponding to the text: "Ma-ne-ant in vo - bis fi - des spes cha - ri - tas tri - a haec ma - ior au - tem ho - rum est cha - ri - tes."

Modus VII autentyczny tej antyfony wykazuje zgodność z innymi źródłami. Ambitus melodii jest wąski, obejmuje interwał seksty (*g¹-e²*). Melodia antyfony o charakterze sylabicznym prowadzona jest ruchem sekundowym. W przebiegu linii melodycznej występuje tylko jeden skok tercji małej (*a-c*). Forma tego

²⁴ Zdaniem T. Miazgi stosowanie tercji małej w incipicie jest cechą charakterystyczną tzw. dialektu romańskiego. Por. P a w ł a k. *Graduały piotrkowskie*, dz. cyt. s. 261.

utworu wykazuje budowę dwudzielną: część pierwsza kończy się na słowie *tria*, natomiast część druga od *haec* do końca. Te dwie części kontrastują ze sobą odmiennym rysunkiem linii melodycznej, w części pierwszej jest on wyraźnie descendentalny, natomiast w drugiej ascendentalny, by powrócić do początkowej intonacji i zakończyć utwór.

Analiza porównawcza z innymi edycjami wykazuje nieznaczne różnice. Wersja zawarta w G XVII jest identyczna z G3 i G4. W stosunku do innych kodeksów zauważa się skracanie neum trzynutowych do dwunutowych i czteronutowych do trzynutowych wewnątrz utworu:

Przykł. 27.

The image shows four musical staves in G-clef, illustrating variations in neume notation. The first two staves are for the text 'vo - bis'. The first staff shows G3 and G4 with a single neume for 'vo' and a single neume for 'bis', with an 'x' above the first neume. The second staff shows AT 1624, GR 1955, and GR 1974 with a single neume for 'vo' and a single neume for 'bis', with an 'x' above the first neume. The next two staves are for the text 'tri - a'. The third staff shows G3, G4, G XVII, GR 1955, and GR 1974 with a single neume for 'tri' and a single neume for 'a', with an 'x' above the first neume. The fourth staff shows AT 1624 with a single neume for 'tri' and a single neume for 'a', with an 'x' above the first neume.

Powyższy przykład pokazuje także, iż nie we wszystkich przypadkach skoki tercjowe GP wypełniają nutą przejściową.

Ant. 8.

Przykł. 28.

The image shows two musical staves in G-clef for Ant. 8. The first staff is for G3 and G4, with the text 'Be - ne - dic - ta sit san - cta Tri - ni - tas at - que in - di - vi - sa u - ni - tas con - fi - te -'. The second staff is for G3 and G4, with the text 'bi - mur e - i qui - a fe - cit no - bis - cum mi - se - ri - cor - di - am su - am.' Both staves show a single neume for each syllable, with an 'x' above the first neume of the first staff.

Antyfona utrzymana jest w modus II autentycznym. Struktura inicjalna charakteryzuje się ruchem sekundowo-tercjowym. Ambitus melodii jest wąski, obejmuje interwał seksty ($c^1 - a^1$). Melodia ma charakter melizmatyczno-sylabicz-

ny i prowadzona jest ruchem łącznym. W przebiegu melodii występuje łącznie jedenaste skoków tercjowych - w tym trzy tercje wielkie: jeden raz *f-a* i dwa razy *c-e* - oraz jeden skok kwarty *c-f*.

Melodia tej antyfony jest jednak inna, niż melodyka introitu mszalnego na Uroczystość Trójcy Najświętszej²⁵. Śpiewu tego nie podaje także Antyfonarz Piotrkowski. Należy w związku z tym przypuszczać, iż melodia zamieszczona przez Piotrkowczyka służyła zupełnie innym celom.

Corpus Antiphonarium Officii zamieszcza tę antyfonę na uroczystość *De Trinitate* oraz na *Feria V in Cena Domini*, jednakże bez dodatkowych informacji²⁶. Najprawdopodobniej zapożyczona została z *De Trinitate* i włączona do *Mandatum*.

Na podstawie badań J. Pikulika stwierdzamy, iż antyfona ta funkcjonowała tylko w liturgii franciszkańskiej. Odnotowuje ją Graduał Franciszkański (ms. 3 IV 5B), przechowywany w Bibliotece Seminarium Duchownego w Płocku²⁷. Pozostałe z rękopisów, zarówno diecezjalnych jak i zakonnych - liturgia diecezjalna, benedyktyńska, dominikańska i norbertańska - nie odnotowują tego śpiewu w obrzędzie umycia nóg²⁸. Należy zatem twierdzić, iż antyfona ta znana była tylko w *Mandatum* franciszkańskim.

Analiza porównawcza GP z innymi edycjami także w tym przypadku potwierdza tezę, iż Piotrkowczyk - tam gdzie jest to możliwe - niweluje skok tercji poprzez wprowadzenie nuty przejściowej. Zjawisko to możemy zaobserwować na przykładzie tej antyfony, porównując ją z AT 1624 i GR 1955.

²⁵ LU s. 909-910.

²⁶ R.I. Hesbert. *Corpus Antiphonarium Officii*. T. III. *Invitatoria et antiphonae*. Roma 1968 s. 86.

²⁷ Pikulik. *Polskie Graduały*, dz. cyt. s. 100-101.

²⁸ Tamże s. 98-102.

Przykł. 29.

G3
 con - fi - te - bi x mur
 AT 1624
 con - fi - te - bi - mur
 G XVII
 con - fi - te - bi - mur
 GR 1955
 con - fi - te - bi - mur

Przeprowadzona analiza muzyczna antyfon pozwala wyciągnąć pewne wnioski. Poniższa tabela (Tab.6.) zawiera różnice innych źródeł w stosunku do GP:

Tab. 6.

Źródło	GF XIII	AT 1624	G XVII	GR 1955	GR 1974	Rodzaj zmiany
GP	5	21	4	30	18	rozszerzenie melizmy
	3	14	4	16	6	skrócenie melizmy
	2	4	1	5	2	przesunięcie melizmy na inną sylabę
	0	3	0	3	1	dialekt germański
	0	4	4	4	4	wypełnianie skoków tercjowych
Razem	10	46	13	58	31	

Jak pokazuje powyższe zestawienie, najczęściej różnic w stosunku do GP odnotowano w AT 1624 i GR 1955. Zmiany dotyczą najczęściej rozszerzania i skracania melizm.

W samych GP obserwujemy pewne zróżnicowanie. Dotyczy ono wykorzystania różnych modusów oraz tzw. dialektu germańskiego. Zróżnicowanie modalne przedstawia poniższa tabela (Tab.7.):

Tab. 7.

Antyfony \ Modus	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
<i>Mandatum novum</i>	-	-	+	-	-	-	-	-
<i>Postquam surrexit</i>	-	-	+	-	-	-	-	-
<i>Dominus Iesus</i>	-	+	-	-	-	-	-	-
<i>Domine tu mihi</i>	-	-	-	-	+	-	-	-
<i>Si ego Dominus</i>	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>In hoc cognoscent</i>	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Maneant in vobis</i>	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Benedicta sit sancta</i>	-	+	-	-	-	-	-	-
Razem	0	2	2	1	1	0	2	0

Wykorzystano łącznie pięć modusów: II, III, IV, V, VII. Dwie antyfony utrzymane są w II modus, dwie w III modus, jedna w IV modus, jedna w V modus i dwie w VII modus.

Wpływ tzw. dialektu germańskiego przedstawia tabela (Tab.8.):

Tab. 8.

Antyfony	Dialekt germański
<i>Mandatum novum</i>	-
<i>Postquam surrexit</i>	-
<i>Dominus Iesus</i>	5
<i>Domine tu mihi</i>	1
<i>Si ego Dominus</i>	-
<i>In hoc cognoscent</i>	1
<i>Maneant in vobis</i>	-
<i>Benedicta sit sancta</i>	-
Razem	7

Spośród ośmiu przebadanych antyfon występujących w GP, w trzech zauważono stosowanie dialektu germańskiego, przy czym aż pięciokrotnie występuje on w antyfonie *Dominus Iesus...*. W pozostałych antyfonach odnotowano go po jednym razie. Podwyższenie melodii o pół tonu *e* na *f* i *h* na *c* zachodzi siedem razy, natomiast podwyższenie o cały ton *g* na *a* jeden raz. Innych przejawów używania tego dialektu nie zauważono.

3. Hymn

Osobnym zagadnieniem jakie podejmujemy, jest ostatni ze śpiewów występujących w GP: *Ubi caritas*. Analizę muzykologiczną tego utworu, ze względu na jego specyfikę, podejmujemy łącznie z wersetami.

Pomimo, iż graduały określają tę kompozycję mianem antyfony, to jednak wyraźne rozczłonkowanie na dwanaście podobnych zdań i jedno wspólne, powtarzające się po każdym z nich, sugeruje, iż utwór ten można uznać za hymn z refrenem. Według A. Reginka *hymn* oznacza - w najstarszym znaczeniu tego słowa - śpiewaną poezję religijną o tematyce pochwalnej i dziękczynnej²⁹. Głów-

²⁹ A. Reginek. *Repertuar hymnów diecezji krakowskiej*. MMAe T. VIII s. 161.

ną cechą struktury hymnu jest jego budowa zwrotkowa. Hymn może składać się z dowolnej ilości strof. Melodia hymnu wykazuje najczęściej charakter sylabiczny lub neumatyczny³⁰.

W historii badań muzykologicznych wielokrotnie podejmowano naukową dyskusję nad utworami wykazującymi w swej budowie formę hymnów. Zagadnienie to szczegółowo omawia niemiecki muzykolog P. Wagner, wskazując na szczególnie gatunek hymnów wytworzonych przez hymny procesyjne³¹. W większości tych hymnów występuje naczelny werset, pełniący rolę refrenu, który śpiewany jest zarówno przed pierwszym, jak i po każdym wersecie hymnu. W ten sposób refren ten, wyjaśnia dalej Wagner, ze swoim niezmiennym tekstem może być powtarzany przez wszystkich po każdym wersecie. Jako przykład takiego sposobu wykonywania, podaje hymn *Salve festa dies*, gdzie *Salve festa dies...* jest powtarzonym refrenem³². Identyczna sytuacja zachodzi w przypadku analizowanego przez nas utworu. W związku z tym, powołując się na stwierdzenia niemieckiego badacza, omawiany utwór można także uznać za hymn, w którym *Ubi caritas* jest refrenem. Dopiero później nazwano to antyfoną. Jest to twórczość własna Kościoła, włączona do liturgii na podstawie dzieła Paolina z Akwilei³³. Była już o tym mowa przy analizie tekstów.

Refren hymnu *Ubi caritas* utrzymany jest we wszystkich źródłach w modus III. Dla porównania GP z pozostałymi edycjami podajemy tylko ich zmienione melodycznie miejsca:

³⁰ Janulek, dz. cyt. s. 89; Zob. także: A. Walicka. *Śpiewy procesji palmowej w graduatach piotrkowskich*. Mps pracy magist. BIM KUL. Lublin 1993 s. 81-82.

³¹ P. Wagner. *Einführung in die Gregorianischen Melodien*. T. III. *Gregorianische Formenlehre*. Leipzig 1921 s. 479.

³² Tamże s. 480.

³³ Autor artykułu również używa terminu *hymn*, mówiąc o tym utworze. Balestrieri, dz. cyt. s. 5.

Przykł. 30.

The image shows four staves of musical notation for the hymn 'Ubi caritas et amor'. Each staff is labeled with a source code and contains a melodic line with lyrics underneath. The lyrics are: 'U - bi ca - ri - tas et a - mor De - us i - bi est.' for G3, 'ca - ri - tas et a - mor i - bi est.' for GF XIII, 'U - bi ca - ri - tas est.' for AT 1624, and 'U - bi ca - ri - tas est.' for GR 1955. The G3 staff has 'x' marks above the notes for 'ri' and 'tas'. The GF XIII staff has 'x' marks above the notes for 'ri' and 'tas'. The AT 1624 and GR 1955 staves have 'x' marks above the notes for 'ri' and 'tas'. The notes are connected by slurs, and there are various rhythmic values and accidentals (sharps and naturals) throughout the score.

Melodyka, oparta na VI tonie psalmowym, jest typu sylabicznego i obraca się ruchem łącznym wokół dźwięków *f-g-a*. Cechą charakterystyczną jest wyłącznie ruch sekundowy w przebiegu melodii.

Utwór zaopatrzony jest w bemol. Podobnie, jak we wcześniej omawianych formach, nie występuje on przy kluczu, lecz wewnątrz melodii. Również w tym przypadku sprawdza się wcześniejsza hipoteza, według której pojawienie się bemola związane jest z descendentálním rysunkiem linii melodycznej. Nuta *si* stanowi tu punkt kulminacyjny, po czym ruchem sekundowym biegnie do dołu. W związku z tym można przyjąć twierdzenie, iż użycie bemola podyktowane było względami wykonawczymi. W modus VI często zresztą stosowano bemole³⁴.

Różnice melodyczne w stosunku do innych ksiąg są nieznaczne. Wersję Piotrkowczyka charakteryzuje przede wszystkim wprowadzenie na sylabie nieakcentowanej trzynutowej neumy w miejsce pojedynczej nuty oraz zastąpienie neumy dwunutowej pojedynczą. Ponadto w zakończeniu antyfony wprowadzone zostało bipunctum.

Poszczególne zwrotki hymnu można podzielić na dwie grupy. Taki podział uzasadnia zastosowany modus. Ponieważ każda ze strof danej grupy posiada identyczny wariant melodyczny, omówimy po jednej zwrotce każdej z nich i porównamy z innymi źródłami.

Grupa I: Do tej grupy zaliczamy wszystkie zwrotki utrzymane w tonie VI,

³⁴ Ścibor, dz. cyt. s. 125.

których melodia kończy się na dźwięku finalnym g. Do analizy muzykologicznej wybieramy I strofę:

Przykł. 31.

G3
G4

Con-gre-ga - vit nos in u - num Chri-sti a - mor.

GP posiadają identyczną wersję melodyczną z G XVII i GR 1955. Porównując natomiast GP z GF XIII dostrzegamy, iż zapis GF XIII różni się od Piotrkowczyka obniżeniem o tercję ostatniej sylaby słowa *congregavit*, co powoduje powstanie skoku kwarty ze słowem *nos*:

Przykł. 32.

G3
G4
G XVII

Con-gre-ga - vit nos in

GF XIII

- vit nos in

Grupa II: Do tej grupy klasyfikujemy zwrotki w modus VI, ale z finalis *f*. Problemy muzykologiczne prezentujemy na przykładzie ostatniej zwrotki, porównując ją ze źródłami, które różnią się od GP:

Przykł. 33.

G3
G4

Sae-cu-la per in-fi-ni-ta sae-cu-lo-rum. A-men.

AT 1624

Sae-cu-la per in-fi-ni-ta sae-cu-lo-rum. A-men.

G XVII

sae-cu-lo-rum

Ambitus melodii obejmuje interwał seksty (c^1 - a^1). Utwór ma charakter melizmatyczno-sylabiczny. W przebiegu melodii występują cztery skoki tercjo-we, w tym jeden skok tercji wielkiej f - a oraz jeden interwał kwinty c - g . Strofa kończy się słowem *Amen*, z czteronutową melizmą na pierwszej sylabie.

GP wykazują największą zgodność z G XVII. Różnica zachodzi jedynie na słowie *saeculorum*. Wariant Piotrkowczyka wzbogacony jest melizmatyką na sylabach: *sae-* i *-lo-*, powodując tym samym zmiany melodyczne.

Wersja GP różni się w kilku miejscach także od AT 1624. Zmiany obejmują incipit, skracanie melizm (trzynutowej melizmy do dwunutowej) oraz przesunięcie melizmy na inną sylabę.

Podsumowując melodykę całej kompozycji należy stwierdzić, iż zwrotki należą do grupy I utrzymane są w tritusie plagalnym z kwartą czystą (c - f). Innymi słowy jest to tritus joński w odmianie plagalnej. Natomiast zwrotki kończące się na dźwięku g (grupa II) są kadencjami na II stopniu tegoż modus. Jest to zatem modulacja modalna do relatywnego protusa (tzn. jakby w kadencjach wewnętrznych, a nie w kadencji końcowej całego utworu - kończy się on na f jako tritus)³⁵.

Istotną kwestią tej kompozycji była melizmatyka. W poniższej tabeli (Tab.9.) podajemy zestawienie GP z innymi kodeksami:

Tab. 9.

Źródła	G3 G4	GF XIII	AT 1624	G XVII	GR 1955
neufmy dwunutowe	45	32	47	46	46
neumy trzynutowe	6	4	7	2	7
neumy czteronutowe	1	0	0	1	0
Razem	52	36	54	49	53

Hymn u Piotrkowczyka zawiera łącznie 52 neumy: 45 dwunutowych, 6 trzynutowych oraz 1 czteronutową na pierwszej sylabie słowa *Amen*. Dla porównania GF XIII posiada łącznie 36 neum (w tym 4 trzynutowe); G XVII notuje 49 neum (w tym 2 trzynutowe i 1 czteronutową); AT 1624 54 neumy (w tym 7 trzynutowych); GR 1955 53 neumy (w tym 7 trzynutowych). Porównując zatem wersję GP z pozo-

³⁵ Ścibor, dz. cyt. s. 43-46.

stałymi źródłami widzimy, iż częstotliwość stosowania melizmatyki przez wszystkie kodeksy - z wyjątkiem GF XIII, który jest niekompletny - jest zbliżona .

Na uwagę zasługuje czwarta zwrotka *Ubi caritas: Et ex corde diligamus nos sincero*. Jest to jedyny śpiew, posiadający wspólny, całkowicie identyczny wariant melodyczny, powielany przez wszystkie wytypowane źródła.

* * *

Konfrontacja melodii zawartych u Piotrkowczyka z innymi edycjami doprowadziła do następujących konkluzji:

1. Ważnym zagadnieniem wszystkich melodii *Mandatum* była melizmatyka (Tab.10.).

Tab. 10.

Źródła	G3 G4	GF XIII	AT 1624	G XVII	GR 1955	GR 1974	Ra- zem
neumy dwunutowe	148	53	125	138	166	58	688
neumy trzy i więcej nutowe	41	10	38	37	47	31	204
neumy na sylabach akcentowanych	95	29	64	74	94	37	393
Razem	284	92	227	249	307	126	1285

Powyższe zestawienie nie może w pełni posłużyć do wyprowadzenia właściwych wniosków z uwagi na niekompletną zawartość *Mandatum* w GF XIII.

Zdecydowanie jednak najchętniej stosowanym zabiegiem było wprowadzanie neum dwunutowych (688), z czego 148 odnotowano w GP. Znacznie rzadziej używano neum rozbudowanych: trzy i czteronutowych (204). Ponadto w drukach piotrkowskich zauważono najwięcej ligatur na sylabach akcentowanych (95).

2. Badane śpiewy *Mandatum* w GP zawierają łącznie 189 neum, co stanowi znaczną przewagę w stosunku do wcześniejszych czasowo kodeksów: w GF XIII odnotowano łącznie 63 neumy, a w AT 1624 163 neumy. W G XVII, pomimo wielu identycznych wariantów melodycznych z Piotrkowczykiem, odnotowano ich nieco mniej (175).

3. Do cech charakterystycznych chorału piotrkowskiego należy skracanie melizmatów, często do pojedynczych nut. W stosunku do GF XIII zjawisko to

zachodzi 10 razy, w porównaniu do AT 1624 aż 42 razy, a wobec G XVII 9 razy. GP przeprowadziły jednak ten zabieg z pewnym smakiem estetycznym, nie naruszając całkowicie symetrii i tradycyjnej struktury muzycznej³⁶.

4. Szukając źródła, na którym redaktorzy druków Piotrkowskich oparli swoją wersję śpiewów *Mandatum*, można by w wyniku przeprowadzonych analiz postawić hipotezę, że był nim kodeks z kręgu franciszkańskiego. Potwierdzałoby to także stanowisko Cempury, który w swoich badaniach wskazał, iż „jakkolwiek nie mamy pewności, czy franciszkańskie graduały zachowane w Polsce są jedynymi rękopisami w Europie, w których zachował się słowny i muzyczny tekst *Mandatum*, to bez wątplenia należą one do kodeksów najstarszych i zawierają oryginalną wersję franciszkańską tego obrzędu”³⁷. Jego zdaniem obrzęd ten pojawił się w Polsce „wyłącznie dzięki franciszkańskim rękopisom powstałym na Zachodzie”³⁸. Przeprowadzone badania, na podstawie nielicznych śpiewów zachowanych GF XIII, wydają się to potwierdzać. Nie można jednak wykluczyć, iż istniały inne źródła, na których opierali się redaktorzy GP. W drukach piotrkowskich można zauważyć pewne cechy charakterystyczne dla chorału polskiego, m. in. skoki tercjowe wypełniane nutą przejściową, choć nie we wszystkich śpiewach znajduje to potwierdzenie.

5. Bardzo dużą zgodność z GP wykazuje G XVII. 14 śpiewów *Mandatum* tego kodeksu jest wierną kopią Piotrkowczyka. T. Maciejewski wskazuje na analogię G XVII z *Graduale de tempore* z ok. 1520 r. franciszkanów krakowskich. Jednakże przekaz sandomierski różni od wspomnianego graduału zwarta forma, ograniczająca się do najistotniejszych śpiewów³⁹. Istniejące zatem wyraźne podobieństwa między GP a badanymi kodeksami porównawczymi wskazują, iż redaktorzy graduałów szukali wzorców w różnych rękopisach.

6. Po przebadaniu interesujących nas śpiewów GP zauważono, iż Piotrkowczyk nie uwzględnił tzw. nut liquescentes i kwilizmy. Prawdopodobnie wzorowano się w zapisie nutowym na zabytkach krakowskich, w których figury (znaki) te nie występują⁴⁰. Należy przypuszczać, iż zamierzeniem twórców GP była także kontynuacja tradycji krakowskiej, która miała w ich zamierzeniu stać się ogólnopolską⁴¹.

³⁶ Pawlak. *Graduały piotrkowskie*, dz. cyt. s. 269.

³⁷ Cempura, dz. cyt. s. 122.

³⁸ Tamże s. 30.

³⁹ Maciejewski, dz. cyt. s. 87.

⁴⁰ Pawlak. *Graduały piotrkowskie*, dz. cyt. s. 285.

⁴¹ Tamże s. 249.

7. Nie stwierdzono zjawiska, jakoby chorał piotrkowski był melodycznie bogatszy od innych edycji porównawczych. Niekiedy zdarzają się odcinki o większej ilości nut, ale bywa, że inne edycje są jeszcze bogatsze.

8. Kolejną kwestią melodii piotrkowskich jest inicjalny skok kwarty zamiast tercji. Zjawisko to zachodzi tylko w dwóch śpiewach. Najprawdopodobniej taki zapis przejęto z zabytków krakowskich, nie czyniąc korekty w ich strukturze inicjalnej. Być może preferowano tzw. wersję germańską.

9. Innym problemem związanym ze specyfiką śpiewów piotrkowskich jest „bemolizacja”. Bemol pojawia się siedmiokrotnie i za każdym razem wewnątrz melodii. Mamy tu do czynienia z działaniem celowym, a nawet koniecznym. Bemol nie sprzeciwia się założeniom modalnym melodyki.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone badania nad śpiewami *Mandatum* w Graduałach Piotrkowskich dowiodły, iż niemal od samego początku dziejów Kościoła obrzęd umywania nóg cieszył się szczególnym zainteresowaniem i był pielęgnowany jako żywa tradycja sięgająca swymi korzeniami świadectwa Ewangelii. Potwierdziło to także studium historyczne, ukazujące dalsze jego dzieje.

W celu poznania genezy *Mandatum*, jego rozwoju oraz towarzyszących mu śpiewów przebadano łącznie dwadzieścia różnych źródeł, w tym siedem zawierających zapis muzyczny. Wyniki badań nasunęły szereg istotnych wniosków, które mogą ukazać podjęty temat w szerszym kontekście. Rodzi się zatem potrzeba rekapitulacji omawianych problemów.

W historii Kościoła niejednokrotnie podejmowano odnowę liturgii. Kwestia ta stała się również przedmiotem Soboru Trydenckiego. Przyjęcie orzeczeń soborowych wiązało się z ujednoczeniem ksiąg liturgicznych. Rozporządzenie Kościoła w znacznym stopniu zrealizował także autor Graduałów Piotrkowskich, korzystając jednocześnie z przywileju Piusa V, zezwalającego na zachowanie w księgach liturgicznych głęboko zakorzenionych rytów i tradycji.

Wobec powyższego nie jest łatwo ustosunkować się do Piotrkowczyka. Trudno jest bowiem wskazać ślady polskich zwyczajów liturgicznych w jego *Mandatum*, przede wszystkim z uwagi na to, iż jego graduały zawierają jedynie towarzyszące tej ceremonii śpiewy. Sugerowałoby to, iż praktyka tego obrzędu nie była u nas zbyt popularna. Jak pokazano w części historycznej, traktowano go raczej fakultatywnie. Z reguły praktykowały go kościoły katedralne i zakonne. Nie znaleziono natomiast informacji, aby urządzano ten obrzęd w kościołach parafialnych.

Badania nad pochodzeniem tekstów wykazały, iż w większości zostały zaczerpnięte z Biblii. Jedne są dosłownym cytatem, inne parafrazą określonych perypok. Najchętniej korzystano z I Listu św. Jana Apostoła oraz z 13-go rozdziału Ewangelii według św. Jana.

Zupełną nowością jest wskazanie autora hymnu *Ubi caritas*. W toku prowadzonych badań najczęściej spotykano się z informacją, iż jest to kompozycja niewiadomego pochodzenia. Zarówno literatura polska, jak i zagraniczna - która poświęciła sporo uwagi *Mandatum* - nie wskazały z imienia twórcy tego utworu. Jednak bardziej wnikliwe studium literatury przedmiotu zburzyło dotychczasowe przekonanie, wskazując na Paolina - biskupa Akwilei.

Porównując wariant tekstowy Piotrkowczyka z pozostałymi edycjami okazało się, iż Graduały Piotrkowskie wykazują absolutną zgodność z tekstami zawartymi w mszale Piusa V. Na uwagę zasługuje również to, iż kolejne księgi liturgiczne wydane po drukach piotrkowskich nie dodały nowych tekstów do obrzędu, które wybrał redaktor graduałów. Natomiast w tych, które przejęły od Piotrkowczyka, nie wprowadziły żadnych tropów, bądź niewielkich interpolacji słownych. Świadczy to o wpływie, jaki wywarły druki piotrkowskie na kolejne księgi liturgiczne.

Zasadniczym zagadnieniem były śpiewy obrzędu. Analiza muzyczna potwierdziła identyczność śpiewów G3 i G4. Komparatystyka wersji Piotrkowczyka z wcześniejszymi edycjami wykazała największe podobieństwo z GF XIII. Prawdopodobnie nie było to jedyne źródło, na którym mogli oprzeć się redaktorzy Graduałów Piotrkowskich.

Analiza śpiewów używanych podczas *Mandatum* wykazała, że chorał piotrkowski ma swoje własne cechy. Wyrażają się one niekiedy w odmiennym kształtowaniu kantyleny, w skracaniu melizm, a także w zapisie niektórych incipitów innymi neumami.

Natomiast po przeprowadzeniu analizy porównawczej poszczególnych śpiewów Piotrkowczyka z innymi edycjami należy stwierdzić, iż *Mandatum* pojawiło się w Polsce dzięki rękopisom powstałym na Zachodzie. To stwierdzenie nie dziwi w świetle badań naukowych, które udowodniły zarówno wędrówkę rękopisów, jak też ich znaczenie dla przekazów poszczególnych śpiewów.

Obserwując historię repertuaru piotrkowskiego dostrzeżono, iż Piotrkowczyk drukując swoje graduały opierał się na wersji rzymskiej.

Niniejsza praca nie rozwiązuje wszystkich problemów związanych ze śpiewami ceremonii umycia nóg i domaga się podjęcia dalszych studiów. Nie wszystkie kwestie zostały omówione wyczerpująco. Dobrze byłoby porównać śpiewy Graduałów Piotrkowskich jeszcze z innymi melodiami źródłowymi, co z pewnością rozszerzyłoby dotychczasowe wyniki badań. Równie ciekawym terenem studiów byłoby pogłębienie genezy *Mandatum* w Polsce. Nie wszystkie źródła są jednak dostępne i zbadane. Dlatego też wiele z wyprowadzonych wniosków ma charakter cząstkowy i hipotetyczny.

Przeprowadzone badania nad śpiewami *Mandatum* stanowią pierwszy krok, który należy postawić na drodze do jak najpełniejszego poznania złożonych zagadnień jednego z ciekawszych zabytków chorału piotrkowskiego.

WYKAZ SKRÓTÓW

AC	Antiphonarium Cisterciense z XIII/XIV w.
AP	Agenda Powodowskiego z 1591 r.
AT 1624	Antyfonarz Toruński z 1624 r.
BIM KUL	Biblioteka Instytutu Muzykologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
BKUL	Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
BSDL	Biblioteka Seminarium Duchownego w Lublinie
BUWar	Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i> . T. II, VIII, X. Red. F. Cabrol, H. Leclercq. Paris 1910.
DPLR	<i>Dictionnaire pratique de liturgie romaine</i> . Wyd. R. Lesage. Paris 1952.
DThC	<i>Dictionnaire de théologie catholique</i> . T. IX. Red. A. Vacant i in. Paris 1926.
EK	<i>Encyklopedia Katolicka</i> . T. I-II. Red. F. Gryglewicz i in. Lublin 1973-1976; T. III-IV. Red. R. Łukaszyk i in. Lublin 1979-1985; T. VI. Red. J. Walkusz i in. Lublin 1993; T. VIII. Red. A. Bednarek i in. Lublin 2000.
EKN	<i>Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego</i>
EP	<i>Encyklopedia Powszechna</i> . T. XXVI. Red. S. Orgelbrand. Warszawa 1876.
G XVII	Graduale z XVII w.
G3	Graduale A. Piotrkowczyka z 1629 r.
G4	Graduale A. Piotrkowczyka z 1651 r.
GP	Graduały Piotrkowskie
GR 1955	Graduale Romanum z 1955 r.
GR 1974	Graduale Romanum z 1974 r.
GRF XIII	Graduale Romano-Franciscanum z XIII w.
GS	Graduale Simplex
HS	<i>Hebdomada Sancta</i> . T. I-II. Red. H.A.P. Schmidt. Romae 1956-1957.
LMD	„La Maison-Dieu”
LOPSP	<i>List okólny o przygotowaniu i obchodzeniu świąt paschalnych</i>
LS	„Liturgia sacra”

- LThK** Lexikon für Theologie und Kirche. T. 10. Red. W. Kasper i in. Freiburg 2001.
- LU** Liber Usualis
- MC 1509** Missale Cracoviense z 1509 r.
- MGG** *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. T. VIII. Red. F. Blume i in. Kassel 1960.
- MMAe** *Musica Medii Aevi*. T. I. Red. J. Morawski. Kraków 1965; T. III. Red. J. Morawski. Kraków 1969; T. VII. Red. J. Morawski. Kraków 1986; T. VIII. Red. J. Morawski. Kraków 1991.
- MR 1570** Missale Romanum z 1570 r.
- MR 1950** Missale Romanum z 1950 r.
- MR 1970** Missale Romanum z 1970 r.
- MR 2002** Missale Romanum z 2002 r.
- MRLP 1963** Mszał Rzymski Łacińsko-Polski z 1963 r.
- MRV 1630** Missale novum Romanum Venetiis z 1630 r.
- MRW 1738** Missale Romanum Wratislaviae z 1738 r.
- MW** Missale Warmiense z 1497 r.
- NCE** *New catholic Encyclopedia*. T. VII, IX. Red. J. Mc Donald i in. New York 1967.
- NGrove** *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. T. XI. Red. S. Sadie. London 1980.
- NP** „Nasza Przeszłość”
- OCM 1972** Ordo Cantus Missae z 1972 r.
- OCM 1987** Ordo Cantus Missae z 1987 r.
- ODCC** *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. Red. F.L. Cross. Oxford 1997.
- OHSI** *Ordo Hebdomadae Sanctae Instauratus*. Editio Typica. Typis Polyglottis Vaticanis. MCMLVI.
- OsRomI** „L'Osservatore Romano”
- PEK** *Podręczna Encyklopedia Kościelna*. T. XXV-XXVI. Red. Z. Chełmicki i in. Warszawa 1911; T. XXIX-XXX. Red. S. Gall i in. Warszawa 1913.
- PEMK** *Podręczna Encyklopedia Muzyki Kościelnej*
- PK** „Przegląd Katolicki”
- PPI XII** Pontificale Plocense z XII w.
- PPI XIV** Pontificale Plocense z XIV w.

RB	„Revue Biblique”
RBen	„Revue Bénédictine”
RH	„Roczniki Humanistyczne”
RHE	„Revue d’Histoire ecclésiastique”
RLM	„Revue Liturgique et Monastique”
RPE	Rubrica Posnaniensis Ecclesiae z 1474 r.
ST	„Sal Terrae”
STHSO	„Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”
TA	„Texte und Arbeiten”
Tab.	Tabela
TCE	<i>The Catholic Encyclopedia</i> . T. VII, X. Red. Ch.G. Herbermann i in. New York 1913.
VoxP	„Vox Patrum”
ZST	<i>Zwięzły Słownik Teologiczny</i>

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

I. Rękopisy

- Antyfonarz Toruński. T. II. 1624. Bibl. ss. Benedyktynek. Żarnowiec. Bez sygn.
- Graduale Franciscanum z XIII w. (fragm.). Bibl. Semin. Duchownego. Płock. Sygn. Ms VI 3^{5B}.
- Pontificale Plocense z XII w. Bibl. Semin. Duchownego. Płock. Sygn. Ms Mspł 29. Obecnie Bayerischen Staatsbibliothek. München. Sygn. Ms Clm 28938.
- Pontificale Plocense z XIV w. Bibl. Semin. Duchownego. Płock. Bez sygn.

II. Druki

- Agenda seu ritus caeremoniarum ecclesiasticorum. Edd. H. Powodowski. Cracoviae 1591. Bibl. KUL. Sygn. XVI 1826.
- Ceremonies et Coutumes Religieuses de Tous les Peuples du Monde Représentées par des Figures dessinées de la main de Bernard Picart: Avec une Explication Historique, et quelques Dissertations courieuses. T. II. Qui contient la suite des Ceremonies Religieuses en usage chez les Catholiques. A Amsterdam MDCCXXIII. Bibl. KUL. Sygn. Ge 3475/2.
- Graduale Romanum. A. Petricovii. Cracoviae 1629. BUWar. Sygn. 4g.18.1.1.
- Graduale Romanum. A. Petricovii. Cracoviae 1651. Bibl. KUL. Sygn. XVII 1400.
- Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae de tempore et de sanctis SS. D. N. Pii X. Pontificis maximi iussu restitutum et editum iuxta editionem Vaticanam notulis modernis transcritum. Mechliniae 1955.
- Graduale Sacrosanctae Romanae Ecclesiae de tempore et de sanctis primum sancti Pii X iussum restitutum et editum Pauli VI pontificis maximi cura nunc recognitum, ad exemplar Ordinis Cantus Missae dispositum et rhythmicis signis a solesmensibus monachis diligenter ornatum. Solesmis 1974.
- Graduale Simplex. Libreria Editrice Vaticana 1988.
- Liber Usualis Missae et Officii pro Dominicis et Festis cum cantu gregoriano

- ex editione vaticana adamussim excerpto et rhythmicis signis in subsidium cantorum a solesmensibus monachis diligenter ornato. Parisiis-Tornaci-Romae-Neo Eboraci 1958.
- Missale Cracoviense z 1509 r. J. Haller. Bibl. KUL. Sygn. XVI 518.
- Missale novum Romanum Venetiis 1630. Missae propriae patronorum et festorum Regni Poloniae Venetiis apud Iuntas 1630. Bibl. KUL. Sygn. XVII 1865.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini Restitutum S. Pii V. Pontificis maximi (...) in quo missae Dioecesi Wratislaviensi Propriae. Wratislaviae 1738. Bibl. KUL. Sygn. XVIII 3753.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini Restitutum S. Pii V. Pontificis maximi (...) et novis Missis ex indulto Apostolico hucusque concessis auctum. Bibl. KUL. Sygn. GB 493 IV.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini Restitutum S. Pii V Pontificis Maximi iussu editum aliorum pontificum cura recognitum a Pio X reformatum et Benedicti XV auctoritate vulgatum. Taurini-Marietti-Romae 1950.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Editio I iuxta typicam. Lipsiae 1970.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. Editio typica tertia. Typis Vaticanis 2002.
- Mszał Rzymski Łacińsko-Polski. Poznań 1963.
- Ordo Cantus Missae. Editio typica 1972.
- Ordo Cantus Missae. Editio typica altera. Libreria Editrice Vaticana 1987.
- Ordo Hebdomadae Sanctae Instauratus. Editio typica. Typis polyglottis Vaticanis MCMLVI.
- Rituale Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae Caeremoniarum ex decreto Synodi Petricoviensis ad uniformem ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum. Cracoviae 1631. BSDL. Sygn. 8254.

III. Dokumenty Stolicy Apostolskiej

- Kongregacja Kultu Bożego. List okólny *Paschalis sollemnitatis* o przygotowaniu i obchodzeniu Świąt Paschalnych. 16 I 1988.
- Wielki Tydzień. Z Dekretu Św. Kongregacji Obrzędów wprowadzającego nową*

liturgię Wielkiego Tygodnia. W: Nowa liturgia Wielkiego Tygodnia. Wyciąg z Mszału Rzymskiego na co dzień o. Lefebvre. Tynec-Bruges 1957.

OPRACOWANIA

- Apel W. *Gregorian Chant*. Bloomington and London 1958.
- Arciszewski B. *Wykład historyczny i moralny świąt, obrzędów, zwyczajów Kościoła Katolickiego*. Lwów 1852.
- Balestrieri B. *Il canto dell'agape cristiana „Ubi caritas est vera, Deus ibi est!”*. OsRoml 7: 1974 s. 5-6.
- Bartkowski B. *Śpiewy procesji palmowej w polskich rękopisach liturgicznych (XIII-XVIII w.)*. Mps pracy dokt. BIM KUL. Lublin 1970.
- Berlière U. *Le Mandatum du Jeudi Saint*. RLM 5: 1920 s. 134-139.
- Bernagiewicz R. *Problem dolnego B gradualów 2. modus (protus plagalis) w świetle danych paleograficznych*. LS 8: 2002 n. 2 s. 307-324.
- Boguniowski J.W. *Misterium Paschalne w roku liturgicznym*. Kraków 1997.
- Boismard M.É. *Le lavement des pieds*. RB 71: 1964 s. 5-24.
- Borkowska M. *Triduum Sacrum u Benedyktyniek nieświeskich w XVIII wieku*. NP 76: 1991 s. 319-321.
- Borkowska M. *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*. Warszawa 1996.
- Botte B. *Ambroise de Milan. Des Mystères*. Paris 1961.
- C.A. *Le lavement des pieds*. RBen 1: 1895 s. 161-167.
- Catella A., Remondi G. *Celebrare l'unità del Triduo Pasquale*. T. I. Torino 1994.
- Cavagnoli G. *La Lavanda dei piedi: Misterio di agape e rito di koinonia*. W: *Celebrare l'unità del Triduo Pasquale*. T. I. Red. A. Catella. Torino 1994 s. 157-179.
- Cempura H. *Franciszkańskie mandatum w średniowiecznych rękopisach w Polsce*. MMAe T. III s. 113-129.
- Charytański J. *Wieczera Pańska w życiu wspólnoty wiernych*. W: *Pascha nostrum*. Red. J. Charytański. Poznań 1966 s. 202-304.
- Chavasse A. *A Rome, le Jeudi Saint, au VII siècle, d'après un vieil Ordo*. RHE 50: 1955 s. 21-35.
- Chomiński J. M., Wilkowska-Chomińska K. *Historia muzyki polskiej*. Cz. I. Kraków 1995.
- Cothenet É. *Lavement des pieds*. Catholicisme. T. VII. Red. G. Jacquemet. Paris 1969 s. 92-95.

- Cross F.L. *Pedilavium*. ODCC s. 1247-1248.
- De Herdt P.J.B. *Praxis Pontificalis seu Caeremonialis Episcoporum Practica Expositio in usum cathedralium aliarumque maiorum ecclesiarum saecularium aut regularium ibi officium solemniter celebratur*. T. III. Lovanii MCMV.
- Desportes D. *Jeudi Saint. Le lavement des pieds. De l'Évangile à la Liturgie*. „L'Ami du clergé” 12: 1965 s. 186-191.
- Dola K. *Liturgia Wielkiego Tygodnia w katedrze wrocławskiej w XV w.* STHSO 7: 1979 s. 190-210.
- Drabina J. *Życie codzienne w miastach śląskich w XIV i XV w.* Wrocław 1998.
- Duchniewski J. *Bożogrobcy*. EK T. II szp. 877-889.
- Eckmann A. *Liturgia i teologia chrztu św. Augustyna w Mediolanie*. VoxP 8: 1988 z. 14 s. 1-118.
- Eisenhofer L. *Handbuch der Katholischen Liturgik*. T. I. Freiburg 1941-1942.
- Falkowski J. *Wielki Tydzień dla duchowego pożytku wszelkiego stanu*. Wilno 1829.
- Feicht H. *Św. Cyryl i Metody w polskich księgach choralowych i śpiewnikach*. W: *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*. Red. Z. Lissa. Kraków 1975 s. 244-250.
- Fros H. *Benedykt z Aniane*. EK T. II szp. 225-226.
- Furmanowicz B. *Śpiewy gregoriańskie podczas procesji Bożego Ciała na ziemiach polskich od Tridentinum do Vaticanum II*. Mps pracy magist. BIM KUL. Lublin 1997.
- Guéranger P. *Rok liturgiczny*. T. VI. *Tydzień Męki Pańskiej i Wielki Tydzień*. Łomża 1935.
- Gy P.M. *Les origines liturgiques du lavement des pieds*. LMD 49: 1954 s. 50-53.
- Harper J. *Formy i układ liturgii zachodniej od X do XVIII wieku*. Kraków 2002.
- Hesbert R. I. *Corpus Antiphonalium Officii*. T. III. *Invitatoria et antiphonae*. Roma 1968.
- Jamiołkowski S. *Mandatum*. EKN T. XIII s. 362-364.
- Janulek G. *Śpiewy procesji wielkanocnej przed sumą zachowane w Graduałach Piotrkowskich*. Mps pracy magist. BIM KUL. Lublin 1993.

- Joune! P. *Le nouvel ordo de la Semaine Sainte*. LMD 45: 1956 s. 16-35.
- Kras J. *Grzegorz z Tours*. EK T. VI szp. 323-324.
- Kronika kościelna*. PK 19: 1867 s. 303-304.
- Krukowski J. *Ekskomunika*. EK T. IV szp. 804-806.
- Krzystek A. *Generalna odnowa liturgiczna Piusa XII*. Szczecin 2000.
- Kunzler M. *Liturgia Kościoła*. Poznań 1999.
- L.R. *Umywanie nóg*. EP T. XXVI s. 13.
- Leclercq H. *Bains*. DACL T. II s. 71-118.
- Leclercq H. *Lavement*. DACL T. VIII szp. 2002-2009.
- Leclercq H. *Mandatum*. DACL T. X szp. 1388.
- Leclercq H. *Maundy Thursday*. TCE T. X s. 68.
- Leleń A. *Religijna kultura muzyczna Mazowska Płockiego (1864-1918)*. Płock 2001.
- Lesage R. *Mandatum*. DPLR szp. 615-619.
- Lewański J. *Dramat i dramatyizacje liturgiczne w średniowieczu polskim*. MMAe T. I s. 96-174.
- Lewański J. *Dramat i teatr średniowiecza i renesansu w Polsce*. Warszawa 1981.
- Lewański J. *Dramat liturgiczny*. W: *Średniowieczne gatunki dramatyczno-teatralne*. Red. M.R. Mayenowa. Wrocław-Warszawa-Kraków 1966 z. I s. 85-91.
- Lewański J. *Dramaty staropolskie*. T. I. Warszawa 1959.
- Lewański J. *Liturgiczne łacińskie dramatyizacje Wielkiego Tygodnia XI-XVI w. Lublin 1999*.
- Lewański J. *Tajemnica ofiary i odkupienia w średniowiecznym polskim teatrze liturgicznym*. W: *Dramat i teatr religijny w Polsce*. Red. J. Sławińska. Lublin 1991 s. 7-32.
- Lipphardt W. *Liturgische Dramen*. MGG T. VIII szp. 1010-1051.
- Maciejewski T. *Mandatum z graduatu sandomierskiego*. „Muzyka” 4: 1971 s. 86-90.
- Malvy A. *Lavement des pieds*. DThC T. IX szp. 16-36.
- Małaczyński F. *Ceremoniał obrzędów Wielkiego Tygodnia*. Warszawa 1958.
- Małaczyński F. *Nowa liturgia Wielkiego Tygodnia*. Warszawa 1959.
- Marczewski M., Misiurek J. *Diakon*. EK T. III szp. 1242-1244.
- Maur H. *Gottesdienst der Kirche. Feiern im Rhythmus der Zeit*. T. V. Regens-

- burg 1983 s. 105.
- Michalak J. *Zarys liturgiki*. Płock 1939.
- Michałowska T. *Średniowiecze*. Warszawa 2002.
- Modzelewski Z. *Estetyka średniowiecznego dramatu liturgicznego (Cykl Wielkiego Tygodnia)*. RH 12: 1964 z. 1 s. 5-69.
- Nadolski B. *Liturgika*. T. II. *Liturgia i czas*. Poznań 1991.
- Nicoll A. *Dzieje dramatu*. T. I. Warszawa 1962.
- Niparko R. *Asysta*. EK T. III szp. 1020.
- Nowowiejski A.J. *Msza Święta*. Cz. I. Płock 1993.
- O'Shea W.J. *Holy Thursday*. NCE T. VII s. 105-107.
- O'Shea W.J. *Mandatum*. NCE T. IX s. 146.
- Pawlak I. *Śpiewy „Alleluja” w Graduale Macieja Drzewieckiego z 1536 r.* MMAe T. VII s. 117-183.
- Pawlak I. *Graduały piotrkowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego w Polsce po Soborze Trydenckim*. Lublin 1988.
- Pawlak I. *Muzyka liturgiczna po Soborze Watykańskim II w świetle dokumentów Kościoła*. Lublin 2000.
- Pikulik J. *Graduał tyniecki MS.B.S. Z Biblioteki Narodowej w Warszawie*. W: *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*. T. IX. Red. J. Pikulik. Warszawa 1988 s. 139-189.
- Pikulik J. *Polskie Graduały Średniowieczne*. Warszawa 2001.
- Piróg M. *Śpiewy procesji do Bożego Grobu w polskich drukach liturgiczno-muzycznych po Soborze Trydenckim*. Mps pracy magist. BIM KUL. Lublin 1998.
- Podleś A. *Pontyfikał Płocki z XII wieku*. Płock 1986.
- Prieto F.R. *El nuevo Ordo de la Semana Sancta*. ST 44: 1956 n. 4 s. 193-233.
- Reginek A. *Repertuar hymnów diecezji krakowskiej*. MMAe T. VIII s. 142-322.
- Righetti M. *Manuale di storia liturgica*. T. II. Milano 1955.
- Rouillard Ph. *Lavement des pieds. Liturgie*. Catholicisme. T. VII. Red. G. Jacquemet. Paris 1969 s. 95-97.
- S. Aurelius Augustinus. *Ad inquisitiones Januarii*. Epistolae 45. Caput 18 n. 33. *Patrologiae latine*. T. 33. Red. J.P. Migne. Paris 1861 szp. 220.
- S. Maria Renata. *Vivere cum Ecclesia*. Kraków 1958.
- Schäfer T. *Die Fusswaschung im monastischen Brauchtum und in der lateini-*

- schen Liturgie*. TA 1: 1956 z. 47 s. 1-119.
- Schenk W. *Akolita*. EK T. I szp. 239.
- Schenk W. *Rok liturgiczny*. W: *Wprowadzenie do liturgii*. Red. F. Blachnicki. Poznań 1967 s. 432-466.
- Schenk W., Ścibor J. *Antyfony*. EK T. I szp. 710-711.
- Schmidt H.A.P. *Contemporanei textus liturgici, documenta plana et bibliographia*. HS T. I. Romae 1956.
- Schmidt H.A.P. *Fontes Historici commentarius historicus*. HS T. II. Romae 1957.
- Sherr R. *Maundy music*. NGrove T. XI s. 841.
- Sinka T. *Zarys liturgiki*. Kraków 1997.
- Sirboni S. *Wielki Tydzień*. Kraków 2002.
- Smosarski J. *Religijne widowiska parateatralne w Polsce w XVII wieku*. W: *Dramat i teatr sakralny*. Red. I. Sławiński i in. Lublin 1988 s. 107-132.
- Sobeczko H.J. *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber Ordinarius z 1563 roku*. Opole 1993.
- Starowieyski M. *Eteria*. EK T. IV szp. 1161-1162.
- Stiefenhofer D. *Die liturgische Fußwaschung am Gründonnerstag in der abendländischen Kirche*. W: *Festgabe Alois Knöpfler zur vollendung des 70. Lebensjahres*. Red. H.M. Gietl i G. Pfeilschifter. Freiburg 1917 s. 325-339.
- Surzyński J. *Rok kościelny czyli opis uroczystości Chrystusa Pana i świętych pańskich*. Poznań 1893.
- Szymusiak J. *Wielki Czwartek*. W: *Pascha nostrum*. Red. J. Charytański. Poznań 1996 s. 390-395.
- Ścibor J. *Geneza struktur modalnych chorału gregoriańskiego w świetle traktatów enchiriadis*. Lublin 1999.
- Thurston H. *Holy Week*. TCE T. VII s. 435-438.
- Wagner P. *Einführung in die Gregorianischen Melodien*. T. III. *Gregorianische Formenlehre*. Leipzig 1921.
- Walicka A. *Śpiewy procesji palmowej w graduałach piotrkowskich*. Mps pracy magist. BIM KUL. Lublin 1993.
- Weder Z. *Celebrans*. EK T. II szp. 1389.
- Wiejski J. *Rok kościelny*. Poznań 1885.
- Wit Z. *Śpiew w liturgii na ziemiach polskich w XIX wieku*. W: *Studia z dziejów*

- liturgii w Polsce*. Red. W. Schenk. T. III. Lublin 1980 s. 205-327.
- Wolnik F. *Charakterystyczne cechy średniowiecznej liturgii (nyskich) Bożogrobców*. LS 7: 2001 n. 239-261.
- Wolnik F. *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*. Opole 2002.
- X.E.G. *Mandatum*. PEK T. XXV-XXVI s. 231-232.

ENCYKLOPEDIE, KATALOGI I SŁOWNIKI

- Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*. T. I, IX, XIII. Wyd. M. Nowodworski. Warszawa 1873-1933.
- Mały słownik liturgiczny*. Red. R. Berger. Poznań 1990.
- Mizgalski G. *Podręczna encyklopedia muzyki kościelnej*. Poznań 1959.
- Radó P. *Enchiridion Liturgicum*. T. II. Romae 1961.
- Słownik kościelny łacińsko-polski*. Opr. A. Jougan. Warszawa 1992.
- Słownik muzyczny*. Opr. J. Habela. PWM 1997.
- Sondel J. *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*. Kraków 2001².
- Zwięzły słownik teologiczny*. Opr. G. O'Collins, E.G. Farrugia. Kraków 1993.

SPIS TREŚCI

Rozdział I

DE CAEREMONIAE HISTORIA	11
1. Geneza i rozwój obrzędu	11
1.1. W liturgii chrzcielnej	13
1.2. W zwyczajach klasztornych.	16
1.3. W liturgii Wielkiego Czwartku	19
2. <i>Mandatum</i> na ziemiach polskich.	24
3. <i>Mandatum</i> jako dramat liturgiczny.	26

Rozdział II

DE RITUS ORDINE	35
1. Funkcje uczestników rytu	35
1.1. Celebrans	35
1.2. Asysta	38
1.3. <i>Apostołowie</i>	41
1.4. Chór	42
2. Przebieg rytu	43
2.1. Odśpiewanie Ewangelii	44
2.2. Ceremonia obmycia	44
2.3. Zakończenie	46

Rozdział III

DE TEXTIBUS IN MANDATO USIS 44	51
1. Warianty tekstowe	51
1.1. Źródła podstawowe	51
1.2. Źródła porównawcze	54
2. Źródła tekstów	73
2.1. Antyfony	73
2.2. Psalmodya	77
2.2.3. Teksty z Księgi Psalmów	77
2.2.4. Inne	79
2.3. Hymn	80

Rozdział IV

DE MELODIARUM NATURA ET FORMA	83
1. Psalmi	83
1.1. Forma prosta	84
1.2. Forma introitalna	87
2. Antyfony	94
3. Hymn	108
Zakończenie.	117
Wykaz skrótów	119
Bibliografia	123